

**MIFANYIKO YA KIMOFONOLOJIA YA UKUZAJI NA UDUNISHAJI
NOMINO ZA KIWANGA, KAKAMEGA, KENYA**

AGULL NICHOLAS OWINO

**Tasnifu hii imewasilishwa kwa Halmashauri ya shahada za juu ili kutosheleza
baadhi ya mahitaji ya shahada ya uzamili katika Kiswahili, Chuo Kikuu cha
Egerton.**

CHUO KIKUU CHA EGERTON

Novemba 2016

UNGAMO NA IDHINI

UNGAMO

Tasnifu hii ni kazi yangu binafsi na wala haijawahi kuwasilishwa na yeyote kwa ajili ya kutosheleza mahitaji ya shahada yoyote katika Chuo Kikuu chochote.

Sahihi .....

Tarehe .....

Agull Nicholas Owino

AM/3095/11

IDHINI

Tasnifu hii imewasilishwa kwa idhini yetu kama wasimamizi walioteuliwa rasmi na Chuo Kikuu cha Egerton.

Sahihi .....

Tarehe .....

Dkt. Tchai, Furaha.

Idara ya Fasihi, Lugha na Isimu, Chuo Kikuu Cha Egerton.

Sahihi .....

Tarehe .....

Dkt. Simiyu, Wanjala.

Idara ya Fasihi, Lugha na Isimu, Chuo Kikuu Cha Egerton

© HAKILINZI

Haki ya kunakili ni ya Agull Nicholas Owino, 2016.

Haki zote zimehifadhiwa na hairuhisiwi kuiga, kunakili, kupigisha chapa, kutafsiri au kuitoa tasnifu hii kwa jinsi yoyote ile bila idhini ya mwandishi na Chuo Kikuu cha Egerton, Njoro, Kenya.

TABARUKU

Kazi hii nawatabarukia wanangu Laurene, Carson na Sargius. Tabasamu zenu zilinipa ilhamu ya kipekee kukamilisha kazi hii kwa kustahimili kwenu siku zote nilipojishughulisha nayo. Kwa sura zenu dhaifu nilibidiika tuliposalia pekee yetu bila mama. Hivyo, kazi hii ni ruzuku ya ustahimilivu wenu wanangu nyie. Asanteni!

SHUKRANI

Kwa kufunga ukurasa huu, siwi sijafanikiwa mwanzo bila kudura na karama za Mwenyezi Mungu katika aushi yangu yote. Nina imani kuwa ana mpango mzuri nami maishani hata kufikia hapa nilipofika. Amenijalia maisha yaliojaa asali na shubiri na hekima ya kujinasua katika wambo nzito za maisha yangu. Mungu wangu, asante kwa yote umenitendea maishani. Amina!

Kwa heshima na unyenyekevu shukrani zangu za mwanzo ni kwa wasimamizi wangu ambao daima hawakuchoka kunipa makali yaliyonipevua kumakinika kitaalamu katika kazi hii. Kwa heshima na taadhima, nanyenyekea kutambua juhudi za mchwa za wasimamizi wangu kunifikisha katika kiwango hiki. Hawa ni; Dkt. Furaha Tchai na Dkt. Simiyu Wanjala pamoja na msimamizi mtamgulizi Prof. Catherine Kitetu ambaye kwa sasa anahudumu kama Waziri katika Wizara ya Utumishi wa Umma katika Serikali ya Jimbo la Nakuru. Ushauri wenu wa kitaalamu pamoja na mawaidha ya mara kwa mara daima yalifanya chemchemi ya mto huu wa mafanikio ambao sasa unamimina luja za ufanisi. Daima kudura za Mwenyezi Mungu ziwaauuni ndani ya familia zenu sawia na kuwafawidhi kuyaendeleza majukumu yenu ya kitaaluma. Moyo wenu mkarimu kila wakati ulinikirimu wakati wowote nilipowahitaji kwa mwelekeo au msaada katika kuifanikisha kazi hii. Mbali na Mungu wangu, nyie mmenipa akili ya kujihami na dunia kama asemavyo Shaban Bin Robert katika Diwani ya Insha na Mashairi (uk 62)...

Dunia kitandawili, hapana impendae,

Haipendi mwenye mali, wala mtu ajuae,

Elimu na taamuli; mjinga vipi haliye,

Nambie vipi haliye, mtu asiye akili!

Ahsanteni sana!

Katu sitawasahau Prof. Chacha Nyaigoti Chacha na Prof Ogolla Onyango ambao katika mazungumzo yangu nao walinipa ushauri kama wazee mbali na kuwa wahadhiri wenye tajriba kubwa kwangu. Maoni yao ndiyo mwanzo yalinichochea kuegemea kutalii utafiti wa kiisimu.

Prof. Nyaigoti, Dkt. Tchai, Prof. Onyango, Prof. Kitetu pamoja na Dkt. Nabea ni wahadhiri ambao mtagusano wangu nao ulinaksisha pakubwa tamaa yangu ya kuwa msomi wa ngazi ya juu. Kila wakati niliota kuwa kama wao. Mafunzo yenu bila shaka yalitia shime tamaa hii na kwa uwezo wake Maulana mambo haya yatasadifu. Nanyi kwa mara nyingine nawashukuru si haba. Wahadhiri wengine mathalan, Dkt. Simiyu Wanjala na Bw. Gacheiya Raphael kwa namna ya kipekee mlinijenga pia kitaalamu hasa kwa kunielekeza katika kazi ya uhadhiri chuoni.

Sijaumbwa nikaumbika bila kutambua mkono wa Bw. Shadrack Amolloh kwa kazi hii. Kazi hii ilipata sura mpya yenye utaalamu ndani yake kwa kuihariri barabara. Mazungumzo yetu kila mara yalijaa maswala ya kujengana kitaaluma kama wasomi wa Isimu. Kwa unyenyekevu na kwa stahamala nakushukuru ndugu kwa kuniongoza kufanikisha kazi hii.

Kama mwanafunzi wa Uzamili katika Chuo Kikuu cha Egerton, ningependa kuishukuru kwa namna ya kipekee usimamizi wa chuo kwa kunipa fursa ya kuendeleza masomo yangu katika chuo hiki. Hali kadhalika, Idara ya Fasihi, Lugha na Isimu chini ya uwenyekiti wa Dkt. Phylis Bartoo ilinipa nafasi ya kipekee kama mwanafunzi mbali na mhadhiri msaidizi palipotokea haja. Hili kwangu lilikuwa kama tende na halua katika safari ya utaalamu. Mwanafunzi mwenzangu, Bibiye Jesca Abuti, ulikuwa nguzo muhimu katika masomo yangu kwani kila mara ulinihimiza kutia bidii popote nilipoonekana kuzembea au kunyong'onyea. Wakati mwingine ungenizomea na sasa najivunia kuwa na ushirikiano mzuri nawe. Nakutakia kila la heri katika masomo yako ya juu nchini Cameroon. Sitasahau ushirikiano wetu wakati wa kuandika mwongozo wa *Diwani ya Damu Nyeusi* na Ken Walibora (Mhariri) na ambayo ilitutambulisha katika jukwaa la uandishi na uchapishaji. Wenzangu walionitangulia katika kisomo hiki cha

Uzamili pia nawashukuru kwani mara si moja nilipotaka ushauri wao walikuwa radhi kujitolea kwa hali na mali kunisaidia. Hawa ni Dkt. Alexander Meitamei (Chuo Kikuu cha Maasai Mara) na Bw. Mathew Kwambai miongoni mwa wengine wengi kutoka Idara nyinginezo (Chuo Kikuu cha Egerton).

Sijawa jogoo wa kuwika bila kuelewa jinsi ya kuwika. Naiga kuwika kwa rafiki yangu wa ndani Bw. Mark Odawo kwa kuhitimu Shahada ya Uzamili - Kiswahili katika Chuo Kikuu cha Kenyatta (2015). Wewe ulikuwa manukato yaliyourembesha usomi wangu. Safari hii tulianza kimzaha lakini sasa inatupa mwelekeo wa namna yake maishani. Mashauriano yetu ya kila mara nikidhani bado yanazidi kutupevua katika maswala haya ya kitaalamu. Neema zake Rabuka zikumiminikie daima.

Wakaazi wa eneo la Matungu ambapo nilipata deta yangu pia nawapungia mkono wa shukrani. Kazi hii bila shaka isingekuwa hivi bila ya ushirikiano wenu nami. Nawaambia asanteni sana.

Mwisho na muhimu zaidi ni familia yangu hasa wanangu wapendwa ambao daima wangenitaka kuwa karibu nao. Kila wakati nilikuwa safarini au maktabani au hata chumbani nikisoma mpaka mida ya usiku wa manane. Hawa walinieleva sana na sina budi kuwajulisha kuwa nawashukuru sana kwa kuwa sehemu ya ufanisi wangu. Marehemu babangu Mzee Waudi Olietch nikiwa ningali kidagaa hakuchoka kunikumbusha kuwa nikijitahidi masomoni siku moja nitaitwa Daktari. Bado naishi katika ndoto hiyo, nawe huko uliko waendako wasiorudi daima jua kuwa hatua ya kwanza nimeibugunya.

Wapo wengi ambao wangestahili kutajwa japo nisiweze kufanya hivyo humu. Kwa namna ya kipekee mu karibu sana na nafsi yangu kutokana na mchango wenu wa hali na mali. Kwa pamoja tumejenga kichugu hiki kwa mate kama walivyo mchwa. Itakuwa sawa sana nikisema; mimi ni nyinyi na nyinyi ni mimi. Nawashukuru sana popote mlipo.

IKISIRI

Baadhi ya nomino za Kiwanga hubadili maumbo kutoka umbo-ndani hadi umbo-nje zinapokuzwa au kudunishwa. Mabadiliko haya husababishwa na mifanyiko ya kimofofonolojia kutokana na uamilifu wa mofu {ku-/mi-} au {xa-/ru-}. Mifanyiko hii hudhihirika mofu za ukuzaji na udunishaji zinapoathiriana na segementi za mizizi ya nomino. Tasnifu ya utafiti huu ilijengwa kwa mada; Mifanyiko ya kimofofonolojia ya ukuzaji na udunishaji nomino za Kiwanga. Lengo la utafiti huu ulikuwa kuonyesha hatua za ukokotezwaji wa maumbo-ndani hadi maumbo-nje ya nomino. Hatua hizi zilibainishwa kwa mofu maalum kuathiriana na segmenti za mizizi, mifanyiko ya kimofofonolojia kukokotoa mabadiliko ya maumbo ya nomino husika na kanuni za kifonolojia kuongoza mifanyiko husika. Mabadiliko ya maumbo ya nomino yalifasiriwa kwa kuongozwa na mihimili ya nadharia ya Fonolojia Umbo-upeo. Mihimili hii ni pamoja na; kihimili cha uzalishi, masharti-zuizi na tathmini. Deta ya utafiti huu ilikuwa nomino sitini na tano za Kiwanga. Nomino hizi zilitokana na mijadala na mahojiano ya kimakundi kuhusu mada kama vile; Kilimo, Ufugaji, Vifaa vya matumizi ya nyumbani, Mazingira, Utalii, Sehemu za mwili nk. Makundi kumi na matatu ya washiriki kumi kumi yalifanya mazungumzo ya kawaida ili kutaja nomino kumi kwa kila kikundi. Takribani nomino mia moja na thelathini zilichanganuliwa huku nomino zenye sifa maalum za kifonolojia zikizingatiwa. Nyingi zilikuwa na mshabaha wa sifa za kifonolojia na hivyo kuchujwa na kusalia na idadi ya nomino sitini na tano. Deta hiyo iliwasilisha nomino tofauti tofauti zenye sifa maalum za kifonolojia kwa ajili ya uchanganuzi ili kujibu maswali ya utafiti. Matokeo ya utafiti huu yanatarajiwa kukitambulisha Kiwanga kama lugha ya kurejelewa na wanaisimu-linganishi wanapotafitia mifanyiko ya kimofofonolojia katika lugha za Kibantu. Utafiti huu uliendeshwa katika Jimbo dogo la Matungu iliyoko Jimbo la Kakamega nchini Kenya.

ABSTRACT

Most of Kiwanga nouns transform their internal structures to external structures when augmented or diminuted. These changes are as a result of morphophonological processes unfolded by {ku-/mi-} and {xa-/ru-} morphemes interaction with the noun stems. Purposely, this research work intended to describe changes in Kiwanga noun structures under the topic; Morphophonological processes of augmentative and diminutive Kiwanga nouns. The research work objectively endeavored to establish the existence of augmentative and diminutive morphs. The other objective was to identify different morphophonological processes involved in noun structure transformation and the phonological rules that govern the transformation of the individual nouns from internal to external structures. Phonological Optimal theory provided the basis of the theoretical framework for data analysis. This theory is guided by its three features that describe the stages of noun structure transformation. A total of sixty five nouns formed the research data. The data was collected out of topical discussions on Environment, Wildlife, Domestic animals, Tourism, Body parts, Agriculture etc. A total of thirteen groups comprising of ten participants produced one hundred and thirty nouns ten from each group. From special group discussions and focus group interviews nouns with predetermined phonological features were of concern. Nouns that exhibited similar phonological features were dropped and keeping five nouns in each group making a total of sixty five for analysis and presentation. The research findings justified the research questions that indeed there exists correlation between dissimilar morphemic constituents and the noun stems governed by phonological rules that are a typical linguistic characteristic of Kiwanga nouns. The findings of this research will undoubtedly put Kiwanga on the reference map for future comparative linguistic on Bantu language researches. The research sample was Matungu Sub-county in Kakamega County, Kenya.

YALIYOMO

UNGAMO NA IDHINI	ii
HAKILINZI	iii
TABARUKU	iv
SHUKRANI	v
IKISIRI	viii
ABSTRACT	ix
YALIYOMO	x
VIFUPISHO NA ISHARA ZILIZOTUMIKA KATIKA UTAFITI HUU	xiii
SURA YA KWANZA: UTANGULIZI	1
1.1 Usuli wa Mada	1
1.2 Suala la Utafiti	5
1.3 Malengo ya Utafiti	5
1.4 Maswali ya Utafiti	6
1.5 Umuhimu wa Utafiti	6
1.6 Upeo na Mipaka ya Utafiti	7
1.7 Maelezo ya Istilahi	8
SURA YA PILI: MAPITIO YA MAANDISHI NA MISINGI YA NADHARIA	
2.1 Utangulizi	12
2.2 Uhusiano baina ya Fonolojia na Mofolojia	12
2.2.1 Tafiti kuhusu sarufi ya Kiwanga na baadhi ya lahaja za Kiluya	14
2.2.2 Tafiti zilizohusu Kiswahili kama mojawapo ya lugha ya Kibantu	17
2.2.3 Umbo-ndani na umbo-nje katika Mifanyiko ya Kimofonolojia	22

2.3 Misingi ya nadharia	26
2.3.1 Kihimili cha Uzalizshi	27
2.3.2 Kihimili cha Masharti-Zuizi	28
2.3.3 Kihimili cha Tathmini	28
2.3.4 Sifa za Nadharia ya Fonolojia Umbo-Upeo	29

SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFITI NA MATOKEO

3.1 Utangulizi	34
3.2 Muundo wa Utafiti	34
3.3 Mahali pa Utafiti	34
3.4 Uteuzi wa Sampuli	35
3.5 Mbinu za Ukusanyaji wa Data	36
3.6 Maadili ya Kitafiti	37
3.7 Uchanganuzi wa Data	38

SURA YA NNE: UCHANGANUZI ,UFASILI WA DETA NA MATOKEO

4.1 Utangulizi	41
4.2 Mofu za Ukuzaji na Udunishaji wa Nomino za Kiwanga	41
4.3 Mifanyiko ya Ukuzaji na Udunishaji wa Nomino za Kiwanga	44
4.3.1 Kuhafifika kwa fonimu	44
4.3.2 Uwiano wa vokali	47
4.3.3 Usilimisho	48
4.3.4 Udondoshaji	50
4.4 Sheria za Kifonolojia zinazoongoza Mifanyiko ya Kimofonolojia ya Ukuzaji na Udunishaji wa Nomino za Kiwanga	52

4.4.1 Segmenti zenye Vizuiwa	52
4.4.2 Segmenti zenye Vikwamizwa	55
4.4.2.1 Segmenti zenye Vikwamizwa vya midomo	55
4.4.2.2 Segmenti zenye Vikwmizwa vya midomo na meno	58
4.4.2.3 Segmenti zenye Vikwamizwa vya ufizi	59
4.4.2.4 Segmenti zenye Vikwamizwa vya kaakaa-gumu	62
4.4.2.5 Segmenti zenye Vikwamizwa vya kaakaa laini	64
4.4.3 Segmenti zenye Vizuiwa-kwamizwa	65
4.4.4 Segmenti zenye Nasali au nazali	66
4.4.5 Segmenti zenye Kitambaza	68
4.4.6 Segmenti zenye Kimadende	69
4.4.7 Segmenti zenye Viyeyusho	71

SURA YA TANO: MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO

5.1 Utangulizi	72
5.2 Muhtasari wa Tasnifu	72
5.3 Muhtasari wa Matokeo	74
5.4 Hitimisho	75
5.5 Matatizo ya Utafiti	76
5.6 Mapendekezo.....	77
MAREJELEO	78

KIAMBATISHOI : Segmenti za mizizi ya baadhi ya Nomino za Kiwanga zilizokuzwa
na Kudunishwa 84

KIAMBATISHOII: Nomino za Kiwanga zilizotumikizwa kwenye tungo kuonyesha
dhana ya kukuzwa na kudunishwa kwa nomino za Kiwanga..... 87

VIFUPISHO NA ISHARA ZILIZOTUMIKA KATIKA UTAFITI HUU

- [ ] Alama za kuonyesha foni – kipashio cha chini kabisa kisichohusishwa na lugha yoyote.
- / / Alama za kuonyesha fonimu – kipashio cha chini kabisa katika lugha mahususi. K.m; /ŋ/ imetumika badala ya /ng/
/ɲ/ imetumika badala ya /ny/
/tʃ/ imetumika badala ya /ch/
/ʃ/ imetumika badala ya /sh/
/θ/ imetumika badala ya /dh/
/ð/ imetumika badala ya /dh/
/ɣ/ imetumika badala ya /gh/
/j/ imetumika badala ya /y/
/ʝ/ imetumika badala ya /j/
/ɔ/ imetumika badala ya /o/
/ɛ/ imetumika badala ya /e/
/β/ imetumika badala ya /b^h/
/x/ imetumika badala ya /kh/
- { } Alama za kuonyesha mofu – kipashio cha chini kabisa katika neno.
- < --- > Kuwepo kwa mfanyiko wa kimofonolojia.
- < Ø > Kutokuwepo kwa mfanyiko wowote wa kimofonolojia.

Ø	Hamna kipashio chochote.
>	Kubadilika kwa kipashio kutoka katika hali moja hadi nyingine au kubadilika kutoka muundo mmoja hadi mwingine.
--->	Kanuni inayoonyesha fonimu hugeuka na kuwa ...
/	Mpaka wa badiliko baina ya fonimu moja na nyingine kutokana na kanuni maalum ya kifonolojia.
=	Yenye maana ya au kumaanisha.
-//	Kupotea au kudondoshwa kwa fonimu katika muundo wa neno.
→ +//	Iwapo segmenti fulani inafuatwa na kipashio kama vile fonimu (Konsonanti au Vokali).
←	Sheria inayotokana na mfanyiko fulani kuzalisha umbo jipya la neno.
/N/	Fonimu-jumuishi inayojumuisha fonimu za nazali k.v /ŋ/, /ɲ/, /m/ na /n/.
↓	Badiliko la umbo linalokubalika au lisilokubalika.
FUU	Fonolojia Umbo Upeo – Nadharia ya fonolojia kwa mujibu wa Masssamba (2004).
F.Z	Nadharia ya Fonolojia Zalishi
F.Z.A	Nadharia ya Fonolojia Zalishi Asilia
K	Konsonanti
K.m	Kwa mfano
K.v	Kama vile

<M>	Mifanyiko ya kimofonolojia.
Nam.	Nambari tambuzi ya nomino katika orodha ya deta ya utafiti sawa na ambari ya nomino katika orodha ya sentensi ilimotumokizwa. Rejelea Kiambatisho I na II.
Sheria za MM	Sheria za maelezo muundo ambazo huonyesha muundo uliofuatwa katika kueleza mifanyiko ya kimofonolojia. Hooper (1976), (Tafsiri yangu).
T.Y	Tafsiri yangu.
u.k	Ukurasa wa...
V	Vokali.

Maandishi ya kiitaliki yametumika kubaini maelezo/ufafanuzi/mifano ya meneno ya lugha isiyo Kiswahili Sanifu.

Mkolezo umetumika kusisitiza vipashio ambavyo vinalengwa kutolewa maelezo ya uchanganuzi kuhusu dhana maalum.

SURA YA KWANZA

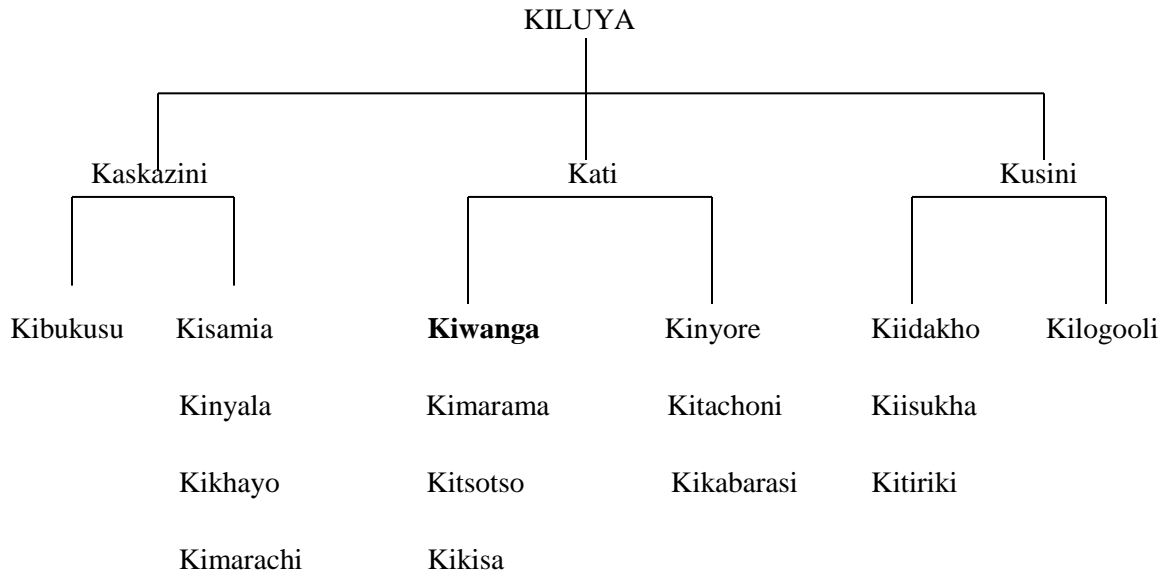
UTANGULIZI

1.1 Usuli wa Mada

Kiwanga ni lugha yenye upekee wa kiisimu. Lugha hii hudhihirisha mifanyiko ya kimofonolojia baadhi ya nomino zake zinapodunishwa au kuzwa. Mifanyiko hiyo ni dhahiri mofu za udunishaji na ukuzaji zinapoathiriana na segmenti za mizizi ya nomino husika.

Kiwanga ina asili ya Kibantu. Huchukuliwa kama lahaja ya kati ya Kiluya cha Magharibi ya Kenya kwa mujibu wa Were (1967) kuhusu lahaja za Kiluya. Jamii-lugha hii ni miongoni mwa kizazi cha *Abashitsetse* kilichotuwama sehemu ya Bunyoro na Busoga nchini Uganda. Jamii hii ilitokea Makatas–sehemu ya Afrika Magharibi kwa mujibu wa Were (1967:98-129) kisha kuuundasehemu ya Falme nzima ya Baganda. Falme hii ilihusishwa na mizozo ya uongozi. Mitafaruku hiyo ya kung’ang’ania uongozi ilisababisha mwana wa Kifalme (*Omulangire*) aliyelitwa Kaminyi kutorokea sehemu za Tiriki (Magharibi ya Kenya) baada ya kuuawa kwa babake na kundi la warithi wa Kiganda waliokuwa wakipigania uongozi wakiongozwa na Mwanga I. Akiwa Tiriki, Kaminyi alitambuliwa kama kiongozi na kundi la watu ambao alitoroka nao. Baada ya kifo chake alirithiwa na mwanawe wa kiume aliyelitwa *Wanga* na ambaye baadaye alitambuliwa kama *Omwami Nabongo* kwa maana ya kiongozi au mfalme. Waliokuwa chini ya himaya yake wakijitambulisha kama *Aba Wanga* yaani, wana wa *Wanga* katika kipindi cha kati ya 1544 – 1652 kama anavyodai Were (1967:105). Inadaiwa kuwa koo za *Abamulembwa*, *Abaleka*, *Abatobe* na *Abashieni* ndizo zilizofika mwanzo katika sehemu ya Imanga katika *Wanga* ya sasa. Nabongo alitokana na ukoo wa kifalme wa *Abashitsetse* ambao ulitamakani sehemu ya *Shiembekho* (Matungu ya sasa). Koo zote chini ya *Nabongo* ndizo zilizounda jamii ya *Aba Wanga*, lugha yao ikitambulika kama *Kiwanga*.

Utafiti huu uliuona *Kiwanga* kama lahaja ya kati (T.Y) miongoni mwa lahajanyingine kutokana maelezo ya Were (1967) kama ifuatavyo:

Jedwali 1: Makundi ya lahaja za Kiluya.

Asili: Were (1967)

Uainisho huu ulimaanisha kuwa Kiwanga kilichukuliwa kama lahaja-unganishi kati ya lahaja za Kiluya kwa mujibu wa utafiti huu. Hata hivyo tulizingatia kuwa uainisho huo haujifungi katika mikabala rasmi ya kiisimu bali mawasiliano ya kawaida baina ya wasemaji wa Kiluya. Kwa mtindo huu Kiwanga kinawezakurejelewa wakati wa kuchanganua mfumo-lugha wa Kiluya. Kwa dhana hii, utafiti huu ulidhamiria kuchanganua mabadiliko ya kimaumbo toka umbo-ndani hadi umbo-nje ya nomino za Kiwanga na ambayo yaweza kurejelewa wakati wa kuchanganua miundo ya nomino za Kiluyia kwa jumla.

Jamii ya Wanga imetuwama kote katika Jimbo-ndogo za Butere, Mumias na Matungu katika Jimbo la Kakamega nchini Kenya. Jamii ya *Aba Wanga* inatawaliwa na Nabongo Peter Mumia II akiwa na makao yake Eshiembekeho sehemu ya Matungu. Kwa sasa, amali za kitamaduni za Wawanga zimehifadhiwa katika Kituo cha Kitamaduni cha Nabongo (*Nabongo Cultural Centre*) ambapo ni dhahiri viongozi wa kisiasa, watalii, wasomi pamoja na wageni mashuhuri hupazuru ili kujifunza zaidi kuhusu ethnografia ya jamii ya Wanga.

Kwa mujibu wa Were (1967), jamii ya Wanga ilitangamana na wageni kutoka kwingineko hasa Waarabu na Waswahili kutoka Pwani ya Kenya ambao walihusishwa na

maenezi ya Uislamu na biashara ya utumwa. Mathalan, Waswahili kama vile Sudi wa Pangani na Abdulla bin Hamid wa Mombasa walifanya ziara kadhaa katika sehemu hii ya Wanga kutoka Pwani. Jambo hili linatufafanulia zaidi kuhusu maenezi ya Kiswahili katika sehemu ya Wanga ikilinganishwa na sehemu nyingine za Magharibi mwa Kenya. Kiwanda cha sukari cha Mumias kilipojengwa katika eneo la Mumias miaka ya sabini, *Aba Wanga* walianza kujishughulisha na kilimo cha miwa kama shughuli mojawapo ya kiuchumi. Hata hivyo upanzi wa miwa umelaumiwa sana kwa umaskini uliokithiri katika sehemu hii. Lugha zinazotumika katika mawasiliano ya kawaida katika sehemu ya Wanga ni Kiwanga na Kiswahili.

Kasaya (1992), alibaini kuwa sauti konsonanti na vokali katika Kiwanga zina sifa maalum za kifonemikitofauti na lahaja nyingine za Kiluya. Sauti za vokali ni kumi. Tano kati ya hizi ni vokali zenye wakaa mfupi ilhali nyingine tano ni vokali zenye wakaa mrefu zinapotumikizwa kwenye maneno. K.m;

	Vokali za wakaa mfupi	Vokali za wakaa mrefu
juu	/i/	/i:/
kati	/ε/	/ε:/
chini	/a/	/a:/

sifa hizi hudhihirika kwenye maana inayowasilishwa na maneno kama ifuatavyo;

- i. /aβεka/= ananyoa nywele. Inadhihirisha wakaa mfupi ya fonimu /ε/
- ii. /aβε:ka/= wanafunzi. Inadhihirisha wakaa mrefu ya fonimu /ε/
- iii. /lira/= lia. Inadhihirisha wakaa mfupi ya fonimu /i/
- iv. /li:ra/= kula kwa. Inadhihirisha wakaa mrefu ya fonimu /i/

Katika mifano hiyo fonimu /i/ na /ε/ zina wakaa bainifu kwenye kategoria ya vitenzi kama zilivyotumika. Fonimu hizi huunda maneno yenye maana na maumbo tofauti. Sifa hiyo ya wakaa pia ni dhiri kategoria za nomino zinapoathiriana na mofu za ukuzaji au udunisjaji. Mabadiliko haya ni wazi zaidi kutokana na sheria tofauti za kimsambao za kifonolojia. Hili huchangia nomino hizo kubadilika kutoka umbo-ndani hadi umbo-nje

kwa mifanyiko ya kimofonolojia. Hii ni sifa maalum ya kimatamshi ya vokali za Kiwanga.

Konsonanti za Kiwanga ni 23. Kati ya hizo, mbili ni nusu irabu ilhali tano ni nazali zenye uamilifu wa fonimu jumuishi /N/. Kumi na sita ni konsonanti halisi. Sauti hizi huunda maneno kwa kuambishiwa mofu awali kuwasilisha dhana tofauti za kisarufi. Mojawapo ya dhana hizi ni uambishaji wa mofu za udunishaji na ukuzaji nomino husika.

Dhana hii ya kuambisha mofu kwenye mizizi ya nomino, ndiyo iliyojenga mada ya tasnifu hii. Tasnifu hii iliiona sarufi ya Kiwanga kuwa na mchakato wenye upekee wa kiisimu na ambao ulihitaji kufanyiwa utafiti zaidi ili kuchanganuliwa. Mofu za udunishaji na ukuzaji huathiriana na segmenti za mizizi ya nomino mbalimbali hasa zenye sifa maalum za kifonolojia na hatimaye kuzipa maumbo tofauti ikilinganishwa na nomino zilizo katika kauli za wastani. Muungiliano huu hasa ndiyo uliofafanuliwa katika utafiti wa tasnifu hii. Mathalan, uchunguzi huu ulilenga kuchanganua sarufi ya Kiwanga mintarafu dhana ya ukuzaji na udunishaji nomino.

Mbaabu (1978:41), aliainisha makundi 18 ya nomino za Kiswahili (mojawapo ya lugha ya Kibantu) kwa kuzingatia ruwaza za kifonolojia na kimofolojia. Alidokezea kuwepo kwa kundi 1 majina katika baadhi ya lugha za Kibantu ambazo huchukua mofu {ka-} /{tu} kuonyesha dhana ya udogo katika umoja na wingi mtawalia. Majina haya yaliwekwa katika kundi la 12/13 kulingana na Mbaabu (1978). K.m;

Dhana ya udogo

- i. **Kabweha** kameingia > **tubweha** tumeingia
- ii. **Katoto** haka ni kabaya > **tutoto** hutu ni tubaya
- iii. **Katu** kalenikabaya > **tutu** tule nitubaya

Dhana ya ukubwa;

- i. **Kubweha** kumeingia > **mibweha** mimeingia
- ii. **Kutoto** huku ni kubaya > **mitoto** himi ni mibaya
- iii. **Kutu** kule ni kubaya > **mitu** mile ni mibaya

Kundi hili la nomino hudhihirisha kuwepo kwa mifanyiko ya kimofofonolojia wakati wa kuzikuza au kuzidunisha. Japo kundi lenyewe halitambuliwi kimatumizi katika Kiswahili Sanifu, baadhi ya lugha za Kibantu kama vile Kiwanga zinadhirisha sifa hiyo ya kudunisha au kukuza nomino kwa kuzingatia uainisho wa Mbaabu (1978). Kwa mantiki hii, utafiti huu alipania kuonyesha kuwa upo muingiliano wa kimofofonolojia baina ya mofu za udunishaji na ukuzaji nomino na segmenti za mizizi ya nomino husika. Muingiliano huu ulifanyiwa uchunguzi wa kina ili kuonyesha uamilifu wa majina haya kiisimu kwa kuyatolea maelezo ya wazi ya kiisimu.

1.2 Sualala Utafiti

Muingiliano baina ya mofu zakudunisha au kukuzanomino na segmenti za mizizi ya nomino za Kiwanga hupelekea maumbo ya nomino kubadilika. Mabadiliko haya ya maumbo ya nomino kutoka umbo-ndani hadi umbo-nje huchochewa na mchakato tata wa kiisimu. Utata huo unatokana na umbo-ndani lisilo dhihirika wazi kukokoteka hadi umbo-nje linaloonekana wazi. Ukokotezi huo huhusu muingiliano baina ya fonolojia na mofolojia. Kwa mantiki hii, utafiti huu ulijikita kuchunguza hatua za mabadiliko ya maumbo ya katika mada; Mifanyiko ya Kimofofonolojia ya ukuzaji na udunishaji wa nomino za Kiwanga chaKakamega.

1.3 Malengo ya Utafiti

Utafiti huu ulipania kuonyesha hatua za ukokotezwaji wa maumbo-ndani hadi maumbo-nje ya nomino za Kiwanga kutokana na mifanyiko ya kimofofonolojia nomino husika zinapokuzwa aukudunishwa.

Malengo ya utafiti huu yalikuwa ni pamoja na;

- i. Kubainisha mofu maalum zinazoathiriana na segmenti za mizizi ya nomino husika wakati wa udunishaji au ukuzaji wa nomino husika za Kiwanga.
- ii. Kupambanua aina za mifanyiko ya kimofofonolojia inayodhihirika wakati wa kudunisha na kukuza nomino za Kiwanga.
- iii. Kupambanua sheria za kifonolojia ambazo huongoza mifanyiko ya kimofofonolojia ya udunishaji na ukuzaji nomino za Kiwanga.

1.4 Maswali ya Utafiti

Utafiti huu uliongozwa na maswali matatu yafuatayo ya utafiti:

- i. Mofu zipi huzingati wakatika kudunisha na kukuza nomino za Kiwanga wakati wa mifanyiko ya Kimofonolojia?
- ii. Ni mifanyiko ipi ya kimofonolojia hudhihirika wakati wa udunishaji na ukuzaji wa nomino za Kiwanga?
- iii. Sheria zipi huongoza mifanyiko ya kimofonolojia ya udunishaji na ukuzaji nomino za Kiwanga?

1.5 Umuhimu wa Utafiti

Matokeo ya utafiti huu yataweza kuendeleza ufaafu wa kazi ya Kasaya (1992). Utafiti huu utasaidia kupambanua bayana mabadiliko ya maumbo ya nomino kama yalivyofafanuliwa na Kasaya. Maumbo hayo yasingeweza kufafanuliwa kwa fonolojia pekee ila kwa kuzingatia mkabala wa kimofonolojia kama ulivyozingatiwa katika utafiti huu.

Wanaisimu-ethnografia wataweza kuvutiwa na matokeo ya utafiti kutafitia Kiwanga na jamii ya Wanga. Huku kutavutia ‘watalii-wasomi’ pindi machapisho yake yatakapoanza kuwekwa wazi kwenye mitandao na maktabani.

Vilevile, utafiti huu alipania kutumia matokeo yake kukiweka Kiwanga katika ramani ya kurejelewa na wataalamu wa Isimu-linganishi wanaotafitia lugha za Kibantu. Utafiti huu utaweza kuchangia ruwaza jumishi ya kinadharia itakayoweza kutumiwa kufafanua mifanyiko ya kimofonolojia katika lugha za Kibantu.

Matokeo ya utafiti huu pia yatawachochea watafiti wengine wa isimu kuendeleza utafiti kuhusu uhalali wa kundi la majina ya 12/13 kwa mujibu wa Mbaabu (1978). Hili latokana na wazo kuwa athari ya matumizi ya majina hayo yanatambulika katika matumizi ya Kiswahili miongoni wa wasemaji wake.

1.6 Upeo na Mipaka ya Utafiti

Utafiti huu ulijifungakatika kuchunguza hatua za mabadiliko katika maumbo ya nomino yanapokuzwa au kudunishwa. Nomino za Kiwanga zilizozingatiwa katika utafiti huu ni zile zilizodhihirisha sifa maalum za kifonolojia. Utafiti huu haukurejelea kategoria zingine za maneno. Vile vile, utafiti huu haukuhusu ulinganisho wa nomino katika lugha za Kiwanga na Kiswahili mintarafu dhana ya kubadilika kwa maumbo ya nomino toka umbo ndani hadi umbo-nje. Nomino zilizorejelewa hapa hazikuainishwa kuwa za ngeli maalum ila kilicholengwa hasa lilikuwa sifa za kifonolojia zilizodhihirishwa na nomino husika.

1.7 Maelezo ya Istilahi

Fonolojia-vipandesauti: Ni taaluma ya kiisimu ambayo huziona sauti za lugha kama

mfuatano wa sehemu ndogo ndogo za vitamkwa yaani, vipandesauti.

Masharti-zuizi: Ni kanuni au sheria ambazo zinapaswa kuzingatiwa neno

linapobadili umbo asilia na kuwa na umbo jipya.

Maumbo-ghafi: Haya ni maumbo/sura tofauti za neno moja katika lugha fulani

na isiyobadili leksimu yake. Moja ya umbo katika kundi hili

hukubalikakama umbo halisi la neno husika k.m {*likara, igara, axakara, xakara, ingara, sikara, ikara*} nk

katika Kiwanga. haya ni maumbo-ghafi katika kauli ya wastani.

Maumbo-shindani: Ni maumbo-ghafi ambayo hushindana kutokana na mchujo wa

masharti-zuizi ili kwamba mojawapo huibuka 'kushinda' au

kufikia umbo-upeo. Maumbo-tokeo pia huweza kusemwa kuwa

maumbo-shindani. K.m;{*likara, igara, axakara, xakara, ingara,*

sikara, ikara}nk. Hapa {*axakara*} hutokana na maumbo-shindani

katika tathmini yamaumbo yaliyodunishwa kwa mujibu wa

nadharia ya FUU.

Miambatano: Ni maumbo ya vipashio vilivyofuatana katika tungo au neno.

Km, mfuatano wa fonimu kama vipashio vinavyounda neno.

Mifanyiko: Ni hali ya sauti za lugha kuathiriana zinapokaribiana wakati wa

kuunganisha vipashio viwili vya lugha. Km, mofu na mofu au fonimu na nyingine. Kuathiriana huku kwa sauti huzingatia kanuni za kifonolojia na mofolojia katika mchakato wa kimofonolojia.

Mofonolojia: Ni mfanyiko unaotokea mofuna fonimu zilizo katika mazingira tofauti zinapokuja pamoja wakati zinapoungana ili kuunda neno. Mofu na fonimu huweza kuathiriana na hivyo kusababisha mabadilikoya kifonolojia na wa kimofolojia katika umbo la neno.

Mora: Ni mizani inayotokana na mapigo ya silabi za neno. Ni sawa na wakaa katika neno ambayo ni mapigo yanayoweza kusemwa kuwa mrefu au fupi kutegemea muundo wa neno.

Ruwaza: Ni sheria au kanuni zinazotawala mpangilio wa vipashio (viambajengo) katika neno wakati wa mifanyiko mbalimbali.

Uchopekaji: Ni utaratibu wa kuingiza au kutia sauti pale ambapo haikuwa kwa sababu ya irabu nyingi kufuatana bila konsonanti au konsonanti kufuatana bila irabu, ili kuudhibiti muundo wa lugha husika k.v mofu inapoingiliana na mzizi katika neno.

Udunishaji nomino: Ni hali ya nomino kubadili umbo asilia la wastani na kuwa katika kauliya udogo usio wa kawaida kutokana na mifanyiko ya kimofonolojia baina ya viambishi awali na segmenti za mizizi.

- Uimarishaji:** Ni mfanyiko ambao hutokea wakati ambapo sauti ambayo ingehitaji nguvu kidogo kutamka, hubadilika na mahala pake kuchukuliwa na sauti inayohitaji nguvu zaidi kutamka. Sauti hiyo husemwa kuwaimeimarika.
- Ukakaashaji:** Ni mfanyiko ambao hutokea wakati ambapo sauti zisizo za Kaakaa hubadilika na kutamkwa kwenye kaakaa.
- Ukuzaji nomino:** Ni hali ya nomino kubadili umbo asilia la wastani na kuwa katika kauli ya ukubwa usio wa kawaida kutokana na mifanyiko ya kimofonolojia baina ya viambishi awali na segmenti za mizizi.
- Umbo:** Ni ujumla wa sura /umbile/jinsi au mkao wa fonimu inavyoonekana katika neno.
- Umbo-ndani:** Ni mshikamano dhahania wa vipashio vya sauti vinavyounda maneno. Hili ni umbo lililo akilini mwa mtumiaji lugha kutokana na Umilisi wake wa lugha-neno husika.
- Umbo-nje:** Ni umbo la neno kwa jinsi linavyoonekana/kudhihirika kimaandishi na Matamshi.
- Vikwazo vya msambao:** Ni mpangilio wa fonimu katika neno na ambao hudhibiti mpangilio huo katika lugha husika wakati wa kuunda maneno. Mpangilio huu huweza kukubalika katika lugha fulani na wakati huo huo ukakataliwa katika lugha nyingine.
- Wakaa:** Ni sifa ya kimatamshi ya sauti za vokali katika neno na

hubainika kama wakaa mrefu au wakaa mfupi. Wakaa mrefu hutoka iwapo sauti ya aina moja inapoambatana na sauti sawa na hiyo hutamkwa kwa mvuto km /i/ katika /li:ra/. Wakaa mfupi hutokea sauti fulani inapotokea mara moja tukatika neno km /i/ katika/lira/.

SURA YA PILI

MAPITIO YA MAANDISHI NA MSINGI WA NADHARIA

2.1 Utangulizi

Sura hii imeangazia maandishi ya tafiti zilizofanywa kuhusu fonolojia ya baadhi ya lugha za Kibantu ikiwa ni pamoja na Kiwanga na Kiswahili. Uhusiano uliopo baina ya fonolojia na mofolojia katika mchakato wa kimofofonolojia pia umezingatiwa katika sura hii. Vile vile kazi zilizorejelea nadharia za kifonolojia zimepambanuliwa kwa kuonyesha muoano na maelezo ya utafiti huu.

2.2 Uhusiano uliopo baina ya Fonolojia na Mofolojia

Katika uchanganuzi wa kimofofonolojia, ruwaza za kifonolojia na za kimofolojia huweza kuingiliana wakati wa kufafanua mabadiliko kwenye maumbo ya maneno mbalimbali. Kwa mujibu wa Chomsky na Halle (1968), kanuni fulani za kifonolojia huweza kutokea kabla ya zile za kimofolojia kama anavyoafiki Anderson (1982) kuhusu mifanyiko ya kimofofonolojia.

Katika miaka ya sabini, dhana ya fonolojia-leksia iliibuliwa jambo lililochangia kuimarishwa kwa mofolojia kama kiwango huru cha uchanganuzi wa kiisimu. Kwa mujibu wa mtazamo huu, sheria za mifanyiko katika miktadha mahususi ya kimofofonolojia zimezingatiwa kama hatua ya kisarufi ya kifonolojia na kimofolojia kwani viwango hivi huambatana na kufanya kazi pamoja katika ngazi tofauti tofauti ili kuzalisha leksimu mpya yenye muundo tofauti na neno asilia. Muingiliano huu huonyesha jinsi mofu mbalimbali zinavyoweza kudhibitiwa na mabadiliko ya kifonolojia pindi zinapoathiriana na segmenti za mizizi ya nomino husika. Matokeo ya utendakazi huu huchukua sifa za kifonolojia na mofolojia katika mchakato wa kimofofonolojia. Kiotezo kifuatacho kinaweza kutumiwa kufasiri dhana hiyo ya kimofofonolojia;

$A \rightarrow B / C \leftarrow D$

A ni umbo la kipengele asilia,

B ni umbo baada ya mfanyiko,

C < ---> D ni mazingira au mfanyiko wa kimofonolojia unaochangia A

kugeuka na kuwa B katika muktadha maalum wa kifonolojia.

K.m, mfanyiko unaoweza kutokea katika Kiswahili wakati wa kukuzwa kwa nomino kv /ŋ'ɔmbɛ/ waweza kuelezwa kama ifuatavyo kwa kurejelea kiolezo cha hapo juu ;

/ŋ'ɔmbɛ/--->/gɔmbɛ/<Mfanyiko wa udondoshaji >

Mabadiliko haya huweza kufasiriwa kupitia kanuni ifuatayo;

/ŋ/ ---> /g/ <M>

Kudondoshwa kwa nazali /n/ ya wastani katika neno {ŋ'ɔmbɛ} na kuwa kizuiwa /g/katika neno /gɔmbɛ/, kunaweza kufafanuliwa kwa misingi ya kuzingatia kanuni ya lugha ya Kiganda (mojawapo ya lugha za Kibantu) kama alivyoeleza Mgullu (1999). Mifanyiko kama hii pia hutokea katika Kiwanga sawia na Kiswahili kama lugha za Kibantu. Mfanyiko kama huu huweza kutokea kwenye neno ambalo muundo wa segmenti ya mzizi una sauti konsonanti iliyotanguliwa na sauti nazali na kufuatwa na vokali kisha nazali nyingine;

/θ/ ← K < ---> /+N + V + N

K ni kanuni yakifonolojia ilhali/θ/ ni neno kv /ŋɔmbɛ/ambalo huweza kukuzwa au kudunishwa.Hii ndiyo sababu katika matumizi ya kawaida neno {ng'ombe} lingepaswa kutamkwa kama {ŋgɔmbɛ} badala ya */ngɔmbɛ/. Hapa tunaona kuwa kizuiwa /g/ kimedondoshwa katika mazingira ya kimsambao kwakutanguliwa na nazali /n/ na kisha kufuatiwa na vokali /ɔ/ na halafu nazali /m/. Badiliko hili katika neno laweza kuelezwa kama ifuatavyo:

Matamshi halisi yangetarajiwa kuwa */ngɔmbɛ/. Hata hivyo inakuwa vigumu kutamka sauti ya mbele (kwenye ufizi) ikifwatiwa na sauti ya nyuma /g/. Hivyo basi /n/ inaathiriwa na /g/ na kuvutwa nyuma ili ikubaliane na mazingira pa kutamkiwa /g/ na inakuwa sauti ya nazali ya nyuma /ŋ/. Hii inafanya neno hili litamkwe kama */ŋgɔmbɛ/.

Hata hivyo kutokana na uziada wa sauti mbili zinazotamkiwa mahali pamoja kufuatana, yaani /ŋ/ na /g/, konsonanti /ŋ/ inadondoshwa na neno linatamkwa kama /gɔmbɛ/ katika hali ya kukuzwa (ukubwa) huku /g/ ikidondoshwa na neno hilo kutamkwa kama /ŋɔmbɛ/ katika hali ya wastani (kawaida). Ni dhahiri kuwa neno jipya linatokea likiwa na umbo jipya {gɔmbɛ};

$$/ŋɔmbɛ/ < \text{---} > \{gɔmbɛ\}.$$

Hata hivyo, si maneno yote yataathiriwa na kanuni hii licha ya kuwa yana muundo kama wa hapo juu.

Kutokana na maelezo ya hapo juu, utafiti huu ulichota ruwaza za kifonolojia na za kimofolojia katika kufafanua hatua za maumbo ya nomino kubadilika toka umbo-ndani hadi umbo-nje. Mbadiliko haya huongozwa na mifanyikoya kimofofonolojia nomino zinapokuzwa au kudunishwa.

2.2.1 Tafiti kuhusu sarufi ya Kiwanga na baadhi ya lahajaza Kiluya

Kazi ya Kasaya (1992), ilichanganua mifanyiko ya kifonolojia inayobainika katika lahajaza Kilogooli, Kiwanga na Kibukusu. Matokeo ya kazi ya Kasaya yalikuwa muhimu kwa utafiti huu kutokana na jinsi alivyobaini sauti za Kiwanga sawa na kuonyesha aina za mifanyiko ambayo inahusika na kuwepo kwa mabadiliko hayo. Alizingatia vitenzi na nomino katika kuonyesha mifanyiko hiyo. Kwa mfano uk 32-33, ameonyesha kuwa mifanyiko wa mvuto wa irabu hutokea baina ya irabu [u] au [i] ya mofimu inayoambishwa kwenye segmenti ya mzizi wa nomino kama ilivyo katika mifano ifuatayo ya maneno;

Tafsiri

- i. /ɔmu+ana/< < --- > /ɔmwana/ = Mtoto
- ii. /ɔmu+iri/< < --- > /ɔmwiri/ = Muuaji
- iii. /ɔmu+ɔkɔ/< < --- > /ɔmwɔkɔ/ = Mhogo

Kwa kuzingatia mifano hii, fonimu /u/ kama kipande-sauti cha mofimu {ɔmu-} huathiriana nafonimu/a/, /i/ na /ɔ/ za segmenti ya mizizi ya nomino mtawalia na kuwa /w/

ambayo ni kiyeyusho cha midomo. Miingiliano hiyo baina ya fonimu husika ni vielelezo vya mabadiliko halisi ya kifonolojia yanayokokotoa maumbo-ndani hadi maumbo-nje ya maneno husika. Je, ni katika mazingira gani ya kimsambao fominu /w/ huibuka /u/ ya mofu {ɔmu-} inapotea? Swali kama hili lilihitaji fasiri ya kimofonolojia kuelezea mabadiliko husika. Kwa mujibu wa utafiti huu Kasaya hakuzamia kufafanua mazingira ya kimofonolojia yaliyopelekea kutokea kwa mabadiliko husika kwenye umaumbo ya maneno husika. Mfano mwingine katika utafiti wa Kasaya upo katika uk 66. K.m;

Tafsiri

/tsuxa amatsi/ < --- > /tsuxamatsi/ = Mwaga maji.

/βukule ɔmwana/ < --- > /βukulɔmwana/ = Chukua mtoto.

Mazingira ya kimsambao yanayochangia mabadiliko ya kifonolojia si dhahiri. Katika mfano wa kwanza; */tsuxa amatsi/ < --- > {tsuxamatsi}* si dhahiri kama /a/ ya */tsuxa/* au ni /a/ ya */amatsi/* ndiyo inayodondoshwa na kipi kinachangia mfanyiko huo. Vilevile, {ε} ya */βukule/* na {ɔ} ya */ɔmwana/* zinapoathiriana kuunda kipashio *{βukulɔmwana}*. Kudondoshwa kwa /ε/kunahitaji maelezo sahihi ya kimofonolojia ili kuelewa mabadiliko ya umbo la neno husika. Maelezo hayo yalikosekana katika kazi ya Kasaya.

Maswali kama hayo yalihitaji ufafanuzi kuhusu mabadiliko ya maumbo ya maneno katika lugha ya Kiwanga. Mabadiliko hayo yalifafanuliwa kimofonolojia wala si kwa kuzingatia fonolojia pekee. Kazi hii basi kwa kuzingatia hilo, ilipiga hatua kwa kuonyesha muoano baina ya fonolojia na mofolojia katika mchakato wa kimofonolojia kufafanua mabadiliko hayo. Kwa hivyo, utafiti huu ulizingatia kuonyesha dhana ya udunishaji na ukuzaji nomino za Kiwanga segmenti za mizizi ya nomino zinapoathiriana na mofimu maalum.

Hali kadhalika, Kasayaalitumia nadharia ya Fonolojia Zalishi iliyopambanuliwa na Joan Hooper (1976) kuelezea mabadiliko ya kifonolojia yaliyotokea kwenye maneno husika. Nadharia ya Fonolojia Zalishi (FZ) kama ilivyozingatiwa kutoa mwongozo wa utafiti huo haingemakinika kufasili ruwaza na kanuni za mifanyiko iliyorejelewa kukokotoa maumbo-ndani ya maneno hadi maumbo-nje. Kulikuwa na haja ya utafiti zaidi ambao

ungehusisha nadharia nyingine kama vile nadharia ya Fonolojia Umbo-Upeo (FUU) kuonyesha hatua mbalimbali za ukokotezi huo. Utafiti huu basi, ulionyesha jinsi nomino za Kiwanga zinavyobadilika kutoka kwa muundo wa ndani hadi wa nje kwa kufafanua mifanyiko jumishi ya kimofonolojia ili kuziba mapengo yaliyoonekana katika uchunguzi wa Kasaya (1992).

Appleby (1947), alishughulikia muundo wa Sarufi ya Kiluya na kuainisha aina za maneno. Alitaja mifanyiko ya ukaakaashaji, mvuto wa irabu na usilimisho pamwe wa nazali (hasa ni mfanyiko unaotokea kwa sauti ambazo zinafuata fonimu jumishi /N/). Hata hivyo hakufafanua wazi kanuni na mazingira yanayochangia kuwepo kwa mifanyiko hiyo. Hali hii ilihitaji uchunguzi zaidi jambo lililoendelezwa katika utafiti huu. Ufafanuzi wa Appleby ulijikita zaidi katika lahaja za Kati za Kiluya (Kiwanga kikiwa mojawapo) na kuepuka lahaja za Kaskazini na Kusini. Kazi hiyo ilikosa kufafanuliwa kwa misingi ya kinadharia na hivyo pengo hilo lilihitaji kufanyiwa utafiti zaidi. Licha ya kazi hiyo kuwa na mchango wa moja kwa moja kwa utafiti huu, bila shaka ulihitaji kufanyiwa uchunguzi zaidi ili kukidhia upungufu huo hasa kwa kukosa mkabala wa kinadharia.

Kanyoro (1983), alichunguza lahaja mbalimbali za Kiluya japo hakuzamia katika kuchanganua lahaja hizi au zozote zile kwa mantiki ya mifanyiko ya kifonolojiaau kimofolojia. Muhimu kwake, alizingatia uanisho wa lahaja hizi katika makundi makuu (lahaja za Kaskazini, Kati na Kusini). Uchunguzi huu umekopa uanisho wa Kanyoro katika kukirejelea Kiwanga kama lahaja ya Kati. Uanisho wake wa sauti za konsonanti pia ulihitaji kufanyiwa uchunguzi zaidi japo swala hilo haliingiliani moja kwa moja na utafiti huu. Utafiti huo pia haukufumbata mwongozo wowote wa kinadharia katika kutolea maelezo kuhusu mabadiliko ya kimofolojia na kisintaksiyaliyorejelewa katika utafiti huo. Mapungufu haya bila shaka ndiyo yaliyochochea haja ya kuwepo utafiti zaidi katika lugha ya Kiluya hususan lahaja ya Kiwanga.

Aswani (1995), katika ‘Fonolojia ya silabi ya Kiswahili sanifu na Kimarama: Uchunguzi Linganishi’, alizingatia silabi kama kipashio muhimu katika uchunguzi wa kimofonolojia. Mkabala huo ulizingatiwa katika utafiti huu. Pia, alichunguza mifanyiko ya kimofonolojia inayoathiri silabi ya Kiswahili sanifu. Utafiti huu ulinufaika pakubwa

kutokana na mkabala uliozingatiwa na Aswani. Kipengele cha kimsingi cha kufafanuliwa kwa baadhi ya mifanyiko ya kimofonolojia ndiyo iliyozingatiwa katika utafiti huu. Mifano ni k.v; udondoshaji, uchopekaji, usilimisho, uyeyushaji nk. Hata hivyo hakuonyesha mifanyiko yoyote katika utafiti wake ambao ulidokezea dhana ya ukuzaji na udunishaji wa nomino. Uchunguzi wa Aswani ulilenga kuonyesha mshabaha baina ya mikondo mbalimbali ya kifonolojia inayotokea baina ya silabi za mizizi ya maneno ya Kiswahili na ya Kimarama. Mwelekeo huo haukumpa mtafiti huyo fursa ya kuonyesha mifanyiko hiyo katika kusawiri dhana ya ukuzaji na udunishaji nomino mbalimbali. Matokeo ya utafiti huo yalizingatiwa hasa katika uchunguzi huu ambao pia ulizingatia muundo wa segmenti zinazotanguliza mizizi ya nomino ikizingatiwa kuwa mfumo-sauti katika Kimarama unakaribiana sana na Kiwanga. Tunaweza kusema hapa kuwa utafiti huu kwa njia moja au nyingine ni upambanuzi zaidi wa utafiti wa Aswani.

2.2.2 Tafiti zilizohusu Kiswahili kama mojawapo ya lugha ya Kibantu

Goyvaerts (1972), aliendesha uchunguzi uliohusu lugha mojawapo ya Kibantu (Kiswahili) kama ilivyo Kiwanga (lahaja ya Kiluya). Utafiti huo ulichangia pakubwa uchunguzi huu. Baadhi ya mifanyiko iliyorejelewa katika uchunguzi wa Goyvaerts ni pamoja na usilimisho wa nazali, uyeyushaji na uchopekaji. Baadhi ya mifanyiko hiyo ilizingatiwa katika kujenga maelezo ya mifanyiko katika utafiti huu. Alionyesha jinsi uambishaji mizizi ya nomino huathiri umbo-ndani na umbo-nje ya nomino husika:

Mfanyiko wa usilimisho ulionyesha hivi; /n/ +{-refu}--->*/nrefu/<--->/ndefu/

Katika mfano huu, fonimu /n/ ambayo ni nazali ya ufizi inaathiriana na fonimu /r/ ambayo ni sauti ya kimadende ya ufizi. Segmenti /r/ya mzizi hupata sifa za kizuiwa cha ufizi /d/ kutokana na mfanyiko wa usilimisho ili kuoana na mfumo-sauti wa Kiswahili badala ya kutamkwa kama */nrefu/ bali linatamkwa kama /ndefu/. Katika mfano huu, /d/ imenazalishwa (silimishwa) na fonimu jumishi /N/.

Mifano zaidi ni kv; /n/+ {ama}--->/n/ -[+kaakaa ngumu] > /niama/ < --->{/nama}

Yaani;/ n/ < --->/n/

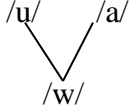
/n/ +{-limi}--->/nd/ -[mbele] >/nlimi/< --->{/ndimi}

Yaani; /n/ < --->/nd/

Mifano hii ilichangia pakubwa kujenga na kuimarisha ruwaza ya utafiti huu kwani ilionyesha bayana kuwepo kwa mabadiliko katika maumbo ya nomino kutoka umbo-ndani hadi mumbo-nje. Utafiti huo ulijenga msingi wa utafiti huu kwa kutafitia sheria zipi za kimofonolojia ambazo zinahusika na mabadiliko hayo.

Bakari (1982) alionyesha mifanyiko mbalimbali ya kimofonolojia katika baadhi ya lahaja za Kiswahili. Katika kazi yake alifafanua mazingira mbalimbali ya kimofonolojia kwa ujumla bila kujifunga kwa fungu maalum la maneno yenye kubaini sifa maalum za kifonolojia. Kwa upande mwingine Maganga, (1990), pia alitafitia dhana sawa na Bakari; mofonolojia ya lahaja maalum za Kitumbatu na Kimakunduchi kwa kuupa utafiti wake ufafanuzi wa kijumla. Hizi ni tafiti mbili ambazo zinaingiliana moja kwa moja na uchunguzi huu kwani zote zilirejelea mifanyiko ya kimofonolojia na sheria ambazo hupelekea kuwepo kwa mifanyiko hiyo. Tofauti ni kuwa uchunguzi huu ulijifunga kwa kipengele cha ukuzaji na udunishaji wa nomino mintarafu yamazingira ya kimsambao sawa na sifa maalum za kifonolojia zinazodhihirika kwenye segmenti za mizizi ya nomino. Tunaweza kusema kuwa, utafiti huu ulifanya kuimarisha tafiti za Bakari na Maganga kwa kuzipa mkabala mpya ambao ni ukuzaji na udunishaji nomino mintarafu mifanyiko ya kimofonolojia.

Mgullu (1999:94), kuhusu Mikondo ya Kifonolojia na Kimofolojia ambayo huchangia katika kubadili maumbo ya maneno ya Kiswahili, alitaja baadhi ya mikondo hiyo; kuimarika na kudhoofika kwa fonimu, ukakaishaji, usilimisho pamwe wa nazali, mvuto wa irabu, tangamano la irabu na kudondoshwa kwa irabu. Uchunguzi huu ulinufaika pakubwa kwa kurejelea ufafanuzi na maelezo ya Mgullu kuhusu baadhi ya ruwaza alizozizingatia hasa kuhusu ukokotezi wa maumbo ya nomino kutoka umbo-ndani hadi umbo-nje. Kwa mfano, Mgullu (1999:85), anaporejelea nomino za Kiswahili alionyesha jinsi irabu zinavyoimarika na kuwa nusu irabu kutokana na mfanyiko wa mvuto wa irabu:

i. /mu + alimu/ < --- > /mwalimu/ yaani;

ii. /u + ɔga/ < --- > /wɔga/ yaani; $\begin{matrix} /u/ & /ɔ/ \\ & \searrow \swarrow \\ & /w/ \end{matrix}$

Hata hivyo, Mgullu hamakiniki kuelezea kwa uwazi ruwaza zipi zinazohusika na ni katika mazingira yepi ya kimofonolojia irabu /a/ na /u/ sawa na /u/ na /ɔ/ katika mfano ya i. na ii. kubadilika na kuwa /w/. Hali kadhalika, Mgullu hazamii kuzungumzia mifanyiko inayohusika na ukuzaji au udunishaji wa nomino za Kiswahili na pengo hilo ndilo ambalo utafiti huu ulilenga kushughulikia japo kwa kuzingatia Kiwanga. Aliposhughulikia usilimisho pamwe wa nazali kuhusu baadhi ya nomino za Kiswahili Mgullu anakiri kuwa mabadiliko yanayohusu fonimu-jumuishi /N/ hutokea kama /ŋ/ katika neno k.v{ŋɔma}; katika mazingira ya kabla ya /g/ na /m/ katika maneno {mbuzi} na {mbuni} katika mazingira ya kabla ya /b/ vilevile. Swala hilo bado lina utata. Kwa hivyo, haungi mkono moja kwa moja kuwa fonimu /n/, /m/, /ŋ/, /p/ na /ɲ/ ni sura tofauti tofauti za fonimu-jumuishi moja /N/. Utafiti huu ulichangia katika kung'amua utata huo kwakuambanua dhana ya usilimisho-pamwe wa nazali wakati wa kukuza au kudunisha nomino kwa kuonyesha muingiliano baina ya mofu za ukuzaji au udunishaji na segmenti za mizizi ya nomino.

Mayaka (2012), katika 'Athari ya Mifanyiko ya Kimofonolojia kwa Upatanisho wa Kisarufi katika Kiswahili Sanifu', alichunguza jinsi mifanyiko kama vile; usilimisho, uchopekaji, kuimarika na kudhoofika kwa fonimu inavyoathiri upatanisho wa kisarufi katika Kiswahili. Nomino za ngeli ya JI-MA na KI-VI pamoja na N-N zilizingatiwa katika utafiti wa Mayaka. Matokeo ya utafiti huo yaliimarisha zaidi mwelekeo wa utafiti huu kwani baadhi ya nomino zenye sifa za kifonolojia kama katika ngeli zilizotajwa na Mayaka ndizo zilizorejelewa. Kwa mkabala huo uchunguzi huu ulipambanua kazi ya Mayaka kwa kuzamia katika kueleza mazingira ambayo huchangia katika udunishaji na ukuzaji wa nomino za ngeli za JI-MA, KI-VI na N-N japo katika Kiwanga ambayo pia ni lugha ya Kibantu kama ilivyo Kiswahili. Kwa mfano, ameonyesha mifanyiko wa uchopekaji kwa kurejelea sentensi zifuazo katika utafiti wake:

66. Kijana yule mrefu **aliyemnunulia** mwanangu soda jana asubuhi amerudi tena.

67. Shule zilizofungwa **zimefunguliwa**.

68. Kalamu **zilizonunuliwa** zimegawanywa.

69. Koti ambalo **lilifuliwa** limepasiwa.

Katika mifano hii neno aliyem**nunulia** liko katika mnyambulikowakutendea ilhali yameng’**olewa**, zime**funguliwa**, zilizon**unuliwa** na lilif**uliwa** yako katika mnyambuliko wa kutendewa. Mfanyiko wa uchopekaji unajitokeza kama ifuatavyo;

Neno	hkauli ya mnyambuliko	matokeo
i. nunua/nunu-a/{i}	---> *{nunuia}	<---> {nunulia}
ii. nunua/nunu-a/{iw}	---> *{nunuiwa}	<---> {nunuliwa}
iii. funua/fungu-a/{iw}	---> *{funuiwa}	<---> {funuliwa}
iv. η’oa/ηɔ-a/{εw}	---> *{ηɔεwa}	<---> {ηɔlewa}
v. fua/fu-a/{iw}	---> *{fuiwa}	<---> {fuliwa}

Ili kuoana na mfumo-sauti ya Kiswahili /l/ huchopekwa baina ya mzizi na viambishi vya unyambuaji ili kuunda neno lenye maana na lenye upatanisho wa kisarufi. Kimsingi mfano huu unaonyesha hali ya ukokotezi wa umbo-ndani hadi umbo-nje kwenye maneno husika. Mayaka amezingatia kueleza sheria zinazohusiana na mabadiliko haya katika Kiswahi kudhibiti muundo asilia wa Kiswahili yaani KVKV pale irabu zaidi ya mbili zinapofuatana. Hali hii hutokea viini vya vitenzi vinavyoishia kwa irabu vinaponyambuliwa. Hata hivyo kwa sababu mtafiti alilenga kuonyesha tu hali ya upatanisho wa kisarufi baina ya maneno tofauti katika sentensi kutokana na kuwepo kwa mifanyiko ya kimofonolojia, alitumia nadharia ya FZA. Hakulenga kuonyesha ukokotezi wa maumbo ya maneno husika ambayo yangefafanuliwa kwa uyaakinifu zaidi kwa kufumbata mkabala wanadharia ya FUU ambayo hasa ndiyo lililokuwa lengo la utafiti huu.

Lass (1984), katika mifanyiko ya kimofonolojia anaafiki kuwa katika mifanyiko kama vile ya usilimisho, vipandesauti hutokea kufanana kuelekeaupande wowote ule yaani kushoto au kulia mwa neno. Vilevile, usilimisho hutegemea ukuruba uliopo baina ya

vipandesauti vilivyomkabala katika muundo wa neno kv /n/ na /g/ katika neno /ŋ'ɔmbɛ/ huungana na kuwa /ŋ/. Katika hali hii /g/ huwa imesilimishwa na kupokea sifa za unazali.

Kuhusu mabadiliko ya udondoshaji/uchopekaji, sauti fulani huweza kujitokeza mahali haikuwa. Pia, inaweza kuuungana na nyingine na kuchukua umbo tofauti kabisa au ikadondoshwa. Kwa hali hii, udondoshaji au uchopekaji ni mifanyiko ambayo huweza kutokea kwa mbadilishano (T.Y). K.m katika Kiiingereza;

{It is not} < --- > {itsn't}

Katika mfano huu, fonimu /i/ katika /is/ na /ɔ/ katika /not/ hudondoshwa ili kuwa /itsn't/ kwa dhana sawa na /it is not/. Katika mfano huu, /n/ inachangia kusilimishwa na kuimarika kwa /s/ kikwamizwa cha kaakaa na kutamkwa kama /z/ ya puani yaani */itzn't/. Kimsingi kwa mujibu wa Lass (1984), upo ukokotezi wa umbo-ndani hadi umbo-nje kutokana na mabadiliko ya kimofonolojia. Mfano huo wa Kiiingereza unaweza pia kudhihirika katika Kiswahili sambamba na Kiwanga. K.m neno;

/Kibra/ < --- > {Kibera}.

Kibra ni neno lenye asili ya Kinubi na ambalo huingizwa kwenye mfumo wa Kiswahili kwa kutoholewa. Utohozi huu hutokana na mfanyiko wa uchoekaji. Fonimu /ɛ/ inapochoekwa baina ya /b/ na /r/. uchopekaji basi hufanikisha matamshi kwa mujibu wa lugha husika mbali na kuonyesha jinsi umbo la neno linavyobadilika (T.Y).

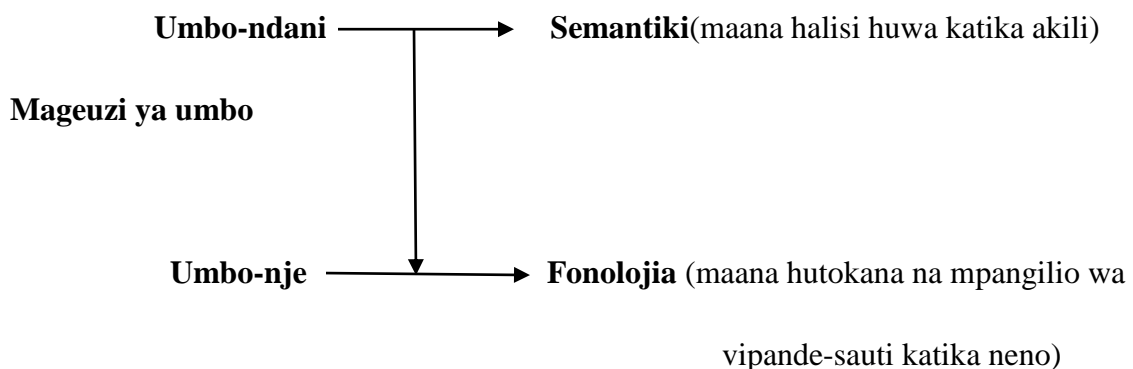
Mabadiliko kama haya huyapa maneno au vipashiomaumbo tofauti na yaleya asilia. Kwa hivyo, utafiti wa Lass ulikuwa na umuhimu mkubwa kwa utafiti huu kutokana na uchambuzi wake wa mifanyiko mbalimbali ya kimofonolojia japo alichunguza lugha nyingine tofauti na Kiwanga. Hata hivyo, hakufafanua sheria zinazohusika na kutokea kwa mifanyiko hii inapochangia katika kubadili maumbo ya maneno husika.

Kimsingi takribani tafiti zote ambazo zilipitiwa hakuna hata moja ambayo ilibainika kushughulikia dhana ya ukuzaji na udunishaji wa nomino. Hii ndiyo sababu kiini cha kazi hii kilikuwa kushughulikia swala la kubaini mazingira na ruwza za kimofonolojia zinazohusika katika mifanyiko inayopelekea ukuzaji na udunishaji wa nomino. Nomino

za Kiwanga (lahaja ya kati miongoni mwa lahaja za Kiluya) ndizo zilizozingatiwa kuziba mapengo yaliobainika katika tafiti zilizotangulia.

2.2.3 Umbo-ndani na Umbo-nje katika mfanyiko wa kimofonolojia

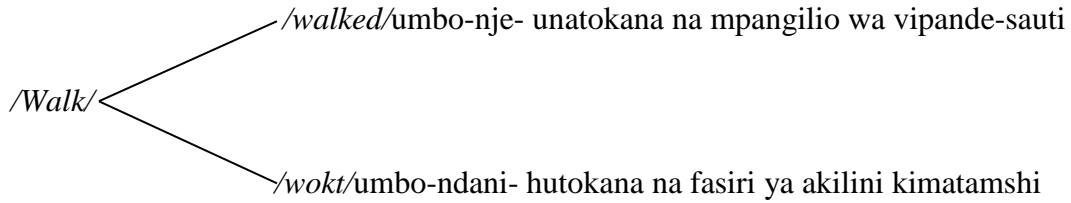
Umbo-ndani na umbo-nje ni sura mbili tofauti zinaorejelea muundo wa neno. Fasiri ya Umuundo kama alivyoasisi Chomsky(1957), na kuendelezwa na Hockett (1958) na Halle (1973), kati ya wengine kuhusu vipengele vya mpangilio, vielelezo vya maneno na mifanyiko viliegemewa kutoa ufafanuzi zaidi kuhusu mabadiliko kwenye maumbo ya nomino mbalimbali. Kwa hali hii tulihitajimaumbo-nje ya maneno yaliyokuzwa au kudunishwa ndio tuweze kuoanisha vigezo kama vile toni na mkazo kwa kuzihusisha na umbo-ndani ya maneno hayo kama yalivyotumikwa katika tungo ili maana halisi ya dhana inayowasilishwa na nomino hiyo idhihirike. Uhusiano baina ya umbo-ndani na umbo-nje waweza kuonyeshwa katika kiolezo hiki;

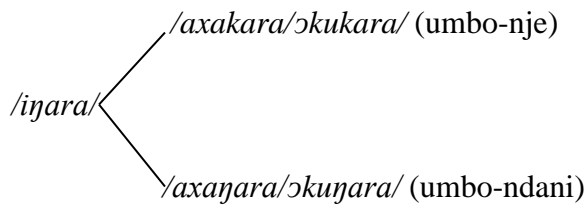
Bloomfield (1956), anaonelea kuwa tunahitaji kanuni za aina mbili katika kufafanua umbo-ndani na umbo-nje. Hizi ni kanuni za kifonolojia na za kifonetiki;

- i. Fonetiki-nje
- ii. Fonolojia-ndani

Bloomfield alirejelea kanuni hizi akishughulikia lugha ya kiingereza. Kwa mfano, katika kuonyesha wakati uliopita {ed} ambayo ni badiliko katika umbo-nje hubadilika na kuwa [t] wakati wa kutamka ambayo hasa ni badiliko katika umbo-ndani kama inavyodhihirishwa na mfano huu;

Katika Kiwanga neno {kata} ambacho ni kifaa cha kutekea maji- */ingara/* yaweza kuonyeshewa mabadiliko haya ya kimuundo kama ifuatavyo kwa kuzingatia fasiri ya Bloomfield inapodunishwa na kukuzwa;

Kanuni hizi hudhihirika kwa kuangalia mwingiliano wa fonolojia na mofolojia. Bloomfield anaulizia;

- i. Ni kwa kiwango gani mofofonemiki huweza kutawala maelezo ya kifonolojia?
- ii. Ni katika kiwango gani fonolojia (umbo-nje) huweza kutenganishwa na fonetiki (umbo-ndani)?

Haya ni maswali ambayo katika tathmini ya ndani husaidia katika kuelewa maumbo-ndani, vipashio ambavyo huweza kuonekana na jinsi vipashio hivi vinavyoelekeza fonolojia kwa fonetiki. Kwa kurejelea Kiwanga tuliweza kubaini ni vipashio gani vya mofimu vinavyohusika katika ukuzaji au udunishaji wa nomino kutokana na sifa za kifonolojia za vipande-sauti kwenye segmenti za mzizi wa nomino. Hivyo, fasili ya umbo-ndani na umbo-nje ni moja kwani huhusu hatua zinazopitiwa na vipashio vya neno katika muundo mzima wa neno kutoka katika hali ya wastani hadi katika kauli ya kukuzwa/kudunishwa kwake.

Ili neno liweze kuleta maana kamili lazima fonimu zinazounda muundo wake ziungane na vipashio vingine ili kuwepo mkabala wa kimofofonetiki. Kila lugha ina utaratibu wa kuunganisha fonimu katika neno na ambao huzingatia mfuatano fulani wa mofofonimu

katika fonimu japo baadhi ya wanaisimu wameshikila kuwa mofofonimu si sehemu ya muundo wa lugha na hivyo kutoshughulikia mfuatano. Inawezekana kubaini ni foni gani ziko katika fonimu kwa kuhusisha kipashio kama vile neno. Mabadiliko mengine huzidi foni au fonimu katika sarufi ya lugha husika. Mofofonolojia hutumiwa kutatua tatizo kama hili ili kutoa maelezo kamilifu kuhusu ukokotezi wa umbo-ndani hadi umbo-nje. Badiliko hili linafungamana na kanuni maalum za kifonolojia lakini katika maneno ambayo yanaingia katika taaluma ya mofolojia. Kuunganisha sehemu hizi mbili huonyesha uhusiano baina ya umbo-ndani na umbo-nje.

Dhana hii ya mofofonolojia imetumika kama njia ya kutumia mofolojia ili kufasiri dhana fulani ya kifonolojia ambayo fonolojia pekee haingeweza kuelezea. Dhana hii imetumika katika utafiti huu ili kutekeleza majukumu yafuatayo;

- i. Kuchunguza muundo wa kifonolojia wa mofimu za lugha
- ii. Kuchunguza mabadiliko yanayotokea sauti zinapoungana katika fonimu sawia na mofimu zinapoungana
- iii. Kuchunguza mabadiliko ya sauti zilizo na majukumu ya kimofolojia.

Kwa mfano, katika Sarufi ya Kiwanga; Mtu mjinga sanahusemwa kuwa *mundu ing'ombe* katika mtazamo wa wastani. Hata hivyo kusema *ɔkukɔmbe* itatoa taswira ya mtu mjinga ajabu; kukuzwa (dhana ya madharau)

Mundu /iŋ'ɔmbe/ < --- > {ɔkukɔmbe}

Tafsiri: Mtu /mjinga/ < --- > {jinja}

Katika mfano huu fonimu /ŋ/ hubadilika na kuwa /k/ ili kuleta dhana ya ujinga mkubwa zaidi. Maneno hayo mawili yana maumbo tofauti. Katika lugha ya Kiingereza, mofu za hali ya wingi huchangia katika kubadili maumbo ya meneno kwa kuwa na maumbo matatu yafuatayo; {z}, {s} na {ɛz} km;

- i. */Sin/ +{s} < --- > {sinz}*
- ii. */Play/ +{ s} < --- > {pleiz}*
- iii. */Sin/ +{s} < --- > {sins}*

Kiswahili pia kinadhihirisha mifano ya mabadiliko kama haya kupitia maneno kama vile;

$$\{ki/vi\}+/\underline{a}ngu/ < \text{---} > \{tʃaŋu > vjaŋu\}$$
$$\{ki/vi\}+/\underline{a}tu/ < \text{---} > \{kiatu > viatu\}$$

Mabadiliko haya yanayodhihirika baina ya mofu {ki-}, {vi-}, {tʃ-} na {vj-} na segmenti ya mizizi inaonyesha mabadiliko katika maumbo ya maneno ambayo huweza kufafanuliwa kwa kuhusisha fonolojia. Mifano hii na baadhi ya maneno mengine inaonyesha mabadiliko ambayo hayasababishwi na fonetiki bali fonolojia na ambayo fasiri yake hutolewa kwa kuhusisha mofolojia. Hivyo, inakuwa muhimu kuhusisha maelezo yanayoweza kuuunganisha fonemiki na mofolojia. Utafiti huu umejikita katika muungano wa fonemiki na mofolojia yaani mofofonolojia ili kukidhi haja na matakwa ya uchunguzi wa mifanyiko ya kimofofonolojia katika kuonyesha mwoano baina ya maumbo ndani na ya nje ya maneno.

Kwa jumla, tafiti zilizopitiwa zilibaini mambo mawili. Moja, zilipambanua mabadiliko ya kifonolojia pekee, na kwa hivyo kukawa na haja ya kufanyiwa utafiti zaidi unaohusu mofolojia ili kuweka wazi jinsi mabadiliko hayo yanavyobadili maumbo ya maneno husika. Pili, tafiti zilizoegemea kwenye mofofonolojia zilichangia kujenga mwelekeo wa utafiti huu kwa njia moja au nyingine. Kwa hivyo basi utafiti huu utapiga hatua zaidi kwa kuzamia kipengele ambacho hukikugusiwa na tafiti zilizotangulia ambacho ni dhana ya ukuzaji na udunishwaji nomino kwa kurjelea mifanyiko ya kimofofonolojia ili kuonyesha mchakato wa kiisimu unaochangia mabadiliko ya maumbo ya nomino husika.

2.3 Misingi ya Nadharia

Uchunguzi huu uliongozwa na Nadharia ya Fonolojia Umbo–Upeo iliyoasisiwa na wataalamu Alan Prince na Paul Smolensky katika mwaka wa 1993. Mwaka huo huo Alan Prince na John McCarthy wa. Hata hivyo, nadharia hii bado inaendelea kuchongwa na wataalamu mbalimbali wa isimu ili kutumika kuchanganua mabadiliko ya kifonolojia ya lugha tofauti. Hata hivyo, utafiti huu ulizingatia maelezo ya Massamba (2011) ambaye alirejelea nadharia hii kupambanua mabadiliko ya kifonolojia kuhusu maneno ya lugha za Kibantu za nchini Tanzania. Mkabala huo ulizingatiwa kupambanua mabadiliko

yaliyohusu maneno ya lugha ya Kiwanga kama lugha asili miongoni mwa Waluya nchini Kenya.

Nadharia ya FUU hutupa picha halisi kuhusu mchakato wa ukokotezi wa maumbo-nje ya nomino mbalimbali toka kwa maumbo-ndani. Dhana ya umbo-ndani na umbo-nje ilichuliwa kwa mtazamo ufuatao; umbo-ndani kama malighafi katika utafiti huu na tukaliita umbo-ghafi. Nayo dhana ya umbo-nje tukauona kama umbo-tokeo. Katika nadharia hii, umbo-tokeo hupatikana kwa kutumia sheria za ukokotezi toka umbo-ndani. Maumbohaya ya ndani na nje ni maumbo yasoukomo katika lugha yoyote iwayo. Hii ina maana kuwa lugha yoyote inaweza kupokea maumbo-ghafi ya aina yoyote ambayo pia inaweza kutoa maumbo-tokeo ya aina yoyote ile.

Nadharia ya FUU kwa mujibu wa kazi hii iliongozwa na mkabala wa kimsingi kwamba miundo mbalimbali ya maneno katika lugha husika hutokana na mikinzano ya masharti-zuizi yaliyopo katika kuibuka na umbo laneno lenye kukubalika. Madai haya yanatokana na imani kuwa tofauti zilizopo kati ya lugha za binadamu hutokana na uthamini wa masharti-zuizi yanayohusu mpangilio ama wa fonimu, maneno au hata virai. Masharti-zuizi ndiyo hujenga mazingira yanayopelekea kuwepo kwa mifanyiko ya kimofonolojia wakati wa kufasiri mabadiliko ya kimuundo katika neno husika. Nadharia hii imejengwa kwa mihimili mitatu maalum ambayo yote ilitumiwa kufasiri mabadiliko ya maumbo ya maneno. Mihimili hiyo ni kama ifuatayo:

- i. Uzalishi
- ii. Masharti-zuizi
- iii. Tathmini

2.3.1 Kihimili cha Uzalishi

Msingi wa uzalishi ndicho kipengele ambacho huzalisha maumbo-tokeo (aina za maneno) mbalimbali katika lugha na kwa mujibu wa utafiti huu tuliyaita maumbo-shindani. Tuliyaita maumbo-shindani kwa sababu yote hushindana kimaumbo. Kutokana na maumbo haya tunapata umbo ambalo linaafiki ‘upeo’ wa ukubalifu iwapo litaafiki kanuni za mfumo-sauti ya lugha husika.

Kinachoangaliwa katika nadharia hiini umbo la neno kati ya maumbo-tokeo, ambayo yote ni maumbo-shindani na ambalo ‘litashinda’. Umbo linaloshinda ndilo husemekana kuwa limefikia upeo wa ukubalifu. Kila lugha ya ulimwengu huweza kupokea maumbo-ghafi ya aina yoyote. Kwa mfano, katika Kiwanga maumbo-ghafi ni aina mbalimbali ya maneno kv nomino, vitenzi, viwakilishi, vivumishi n.k. kwa mujibu wa utafiti huu, lugha ya Kiwanga ilichukua maumbo-ghafi kuwa nomino zenye sifa maalum ya kifonolojia katika segmenti ya mzizi. Kama ilivyo neno /ijɔmbɛ/, na ambalo huweza kuibua maneno k.v; /ij'ɔmbɛ/, /ikɔmbɛ/, /ligɔmbɛ/, /igɔmbɛ/, /likɔmbɛ/, /kɔmbɛ/, /gɔmbɛ/n.k ni aina nyingine ya maneno ambayo yanarejelea nomino ya kwanza /ij'ɔmbɛ/. Maumbo-ghafi huweza kuwa mengi bila kikomo. Maumbo-ghafi haya huweza kuzalisha maumbo-tokeo au maumbo-shindani. Maumbo-tokeo/shindani huingia katika mchakato wa kupigwa msaza na masharti-zuizi. Sarufi ya Kiwanga (kulingana na mpangilio wake wa masharti-zuizi) ndio itakayoamua ni umbo-tokeo gani kati ya orodha hiyo ya maumbo-shindani itakayotathminiwa kuwa ndiyo umbo-upeo.

Umbo linalofikia ‘upeo’ si kwamba halijavunja masharti-zuizi yoyote. Umbo hili linaweza kuwa limevunja masharti-zuizi kadhaa. Masharti-zuizi hayo yaliyovunjwa ni ya hadhi ya chini, kwa maana kwamba yanavumilika katika ule utaratibu msonge wa masharti-zuizi. Neno hili litahesabika kuwa limefikia upeo wa ukubalifu katika lugha hiyo kama ilivyo neno /ij'ɔmbɛ/ katika Kiwanga katika hali ya wastani.

Nadharia hii inashikilia kuwa lugha yoyote ile inaweza kuingiza katika sarufi yake mumbo-ghafi yasoukomo. Kutokana na maumbo-ghafi hayo tunapata pia maumbo-tokeo yasoukomo. Dhana ya maumbo-tokeo na maumbo-ghafi ni dhana za kimajumui na zinapatikana katika kila lugha.

2.3.2 Kihimili cha Masharti-Zuizi

Msingi wa masharti-zuizi huweka vigezo visivyoweza kuvunjwa na vinavyoweza kuvunjwa; vigezo ambavyo ndivyo hutumika kuamua ni umbo lipi limefikia upeo wa ukubalifu. Masharti-zuizi hufanya kazi na maumbo-tokeo, kwa maana kwamba huyawekea maumbo hayo masharti-zuizi. Lile umbo-tokeo ambalo ama halikuvunja masharti yoyote au ambalo limevunja masharti yanavyoweza kuvumilika ndilo lipewalo

ushindi wa kutambulika kama umbo-upeo. Km, kutokana na maumbo-tokeo /iŋ'ɔmbɛ/, /ikɔmbɛ/, /ligɔmbɛ/, /igɔmbɛ/, /ikɔmbɛ/, /ligɔmbɛ/, /igɔmbɛ/ na /likɔmbɛ/ni nomino ambazo zimevunja mshabaha wa sifa za vitamkwa baina ya maumbo-ghafi na maumbo-tokeo hivyo katika hali ya wastani hayawezi kukubalika. Neno /iŋ'ɔmbɛ/ ndilo ambalo hufikia umbo-upeo wa kuingia kwenye mchakato wa kudunishwa au kukuzwa kutokana na mifanyiko ya kimofonolojia. Hii ni kwa sababu segmenti ya mzizi wake inaafiki masharti-zuizi wakati wa kulidunisha au kulikuza ikilinganishwa na maumbo hayo mengine.

2.3.3 Kihimili cha Tathmini

Msingi wa tathmini ndiyo huamua ni umbo lipi kati ya maumbo-tokeo yaliopo limefikia umbo-upeo wa ukubalifu. Huchuja maumbo mbalimbali kwa kuangalia ni lipi limevunja masharti-zuizi muhimu mengi, gani limevunja kidogo na umbo gani limevunja yale ya chini zaidi. Msingi huu huzalisha vikwazo vya msambao vya kuzingatiwa wakati wa kudunisha na kukuza nomino katika lugha yoyote ile. Katika kiwango hiki, mifanyiko mbalimbali na sheria husika hubainika. Kwa mfano, nomino /iŋ'ɔmbɛ/ inapodunishwa katika Kiwanga, sauti nazali /ŋ/ hudondoshwa na kusilimishwa kuwa /k/ ambayo ni kizuiwa cha ufizi na kuwa */ikɔmbɛ/. Neno hili haliafikiani na mfumo-sauti ya Kiwanga wakati wa kudunisha au kukuza nomino husika na kwa hivyo mofu{i} ya wastani huathiriwa na mfanyiko wa uhafifishaji wa segmenti /g/ ya mzizi na kuwa /k/. Katika mfano huo kipande-sauti /k/ ya segmenti ya mzizi ndiyo yenye uamilifu wa kutathmini mofu ya ukuzaji au udunishaji ili kuafikiana na masharti ya kimatamshi ya mfumo-sauti ya Kiwanga. Katika kauli ya kukuzwa mofu {ɔku-} hutumika kuunda neno /ɔkukɔmbɛ/ ilhali {axa-} ikiunda {axakɔmbɛ}. Hali hii ya tathmini itazingatiwa kutokana na sifa za kifonolojia za sauti /k/ inayounda segmenti ya mzizi wa nomino. Sauti hii inaamili kuchagua kiambishi cha udunishaji au ukuzaji kama lilivyo neno lingine tofauti ambalo litakuwa na umbo tofauti na hili.

Kwa ufupi, misingi hii ndiyo itakayotuwezesha kutambua mofu, mifanyiko na sheria zinazochangia kukokotoa maumbo ndani hadi maumbo-nje ya nomino za Kiwanga wakati wa kuzidunisha na kuzikuza. Nadharia hii huchukulia kuwa vipengele hivi vitatu ni vya kijumui katika kila lugha ya binadamu. Aidha, nadharia hii huchukulia kwamba

tofauti zinazojitokeza katika sarufi za lugha mbalimbali za ulimwengu huwa zinaakisi namna tofauti za mpangilio wa seti majumui ya masharti-zuizi.

2.3.4 Sifa za Nadharia ya Fonolojia Umbo-Upeo

Nadhari hii hufanya kazi kwa kuegemezwa kwenye sifa kuu nne zinazotokana na mihimili ya Uzalishaji, Masharti-zuizi na Tathmini. Sifa hizi ni;

- i. Umajumui
- ii. Ukiukwaji
- iii. Upangiliaji
- iv. Usambamba

Kwa mujibu wa nadharia ya FUU, sifa hii ya umajumui inajikita katika dhana ya seti ya Masharti-zuizi. Hii inamaanisha kuwa lugha zote heweza kuzalisha idadi kubwa ya maneno ambayo hudhibitiwa na mihimili wa masharti-zuizi. Masharti-zuizi hutambulisha umbo-upeo unaokubalika katika kila lugha. Umajumui wa maumbo-tokeounapatikana katika sarufi zote za lugha ya mwanadamu.

Sifa ya ukiukwaji unafungamana na dhana kuwa kila lugha huwana uhuru wa kufuata au kukiuka masharti-zuizi. Masharti haya yanaweza kukubalika au yakiukwe katika lugha fulani.

Upangiliaji ni sifainayosisitiza kuwa masharti-zuizi yote huwa katika mpangilio-msonge unaofuata nguvu na hafifu wa masharti hayo katika lugha inayohusika. Hii ina maana kuwa tukisema kuwa ukiukwaji wa masharti-zuizi huwa ni wa kiwango kidogo tu, huwa tunazingatia mpangilio wa hayo masharti katika lugha husika. K.m, kama maumbo yanayokiuka masharti ambayo ni hafifu huwa na uwezekano mkubwa zaidi wa kufikia upeo wa ukubalifu kuliko maumbo ambayo yanakiuka masharti-zuizi yenye nguvu.

Usambamba huzingatia utoshelezi wa kimpangilio wa masharti-zuizi kwa kuzingatia jinsi seti nzima ya maumbo-tokeo inavyojidhihirisha katika mpangilio wote kwa jumla. Kila lugha huweza kupokea maumbo-ghafi ya aina yoyote. Hali hii huitwa ukwasi wa chanzo na hakuna ukomo au masharti katika kupokea maumbo-ghafi.

Maelezo yaliyotolewa kufafanua mihimili na sifa za nadharia ya FUU yanaweza kutolewa mfano ufuatao ili kuyayakinisha katika mfumo wa sarufi ya Kiwanga. Tukirejelea mfano wa neno la Kiwanga /ij'ombe/ laweza kuwa na muundo tofauti likilinganishwa na lahaja nyingine za Kiluya au lugha zingine za Kibantu. Mfuatano wa sauti katika maneno ya lugha tofauti haukubali mfuatano unaojitokeza katika neno hilo. Kila moja ya lugha hizo zitakuwa na namna yake ya kushughulikia tatizo hilo; baadhi zitaichukua vile ilivyo yaani, /ij'ombe/. Baadhi ambazo hazichukui mfuatano huo wa sauti zitalitua kwa kudondosha nazali /n/ baina ya /i/ na /g/na kupata maneno kama /igombe/, /ikombe/; baadhi zitadondosha {in-}na kuwa na /ligombe/, /likombe/, /ng'ombe/, /gombe/ au /kombe/.

Kwa mujibu wa nadharia hii, ukiwa na maumbo-ghafi yoyote yale, mhimili wa **uzalishi**-huzalisha idadi isoukomo ya maumbo-tokeo au maumbo-shindani kutokana na hayo maumbo-ghafi. Sarufi ya lugha (kulingana na mpangilio wa **masharti-zuizi**) ndiyo itakayoamua ni umbo-tokeo lipi kati ya idadi hiyo ya maumbo-shindani litatathminiwa na mhimili wa **utathmini**kuwa ndilo umbo-upeo.

Kila shart-zuizi lina sifa ya umajumui. Masharti haya ni yepi? Nadharia ya FUU hutambua mashart-zuizi mawili;

- i. Masharti-zuizi ya uadilifu
- ii. Masharti-zuizi ya uziada

Masharti-zuizi ya uziada huhitaji kuwa umbo-tokeo (umbo la nje) kwanza liweze kuwa linakubalika katika lugha husika lakini pia lifanane kwa namna fulani na umbo-ghafi lililoingizwa. Hii ina maana kuwa masharti-zuizi huhitajia pawepo na mshabaha baina ya maumbo-ghafi na maumbo yanayozalishwa yaani maumbo-tokeo. Mshabaha huu hulindwa na masharti-zuizi yanayoibuliwa na haja ya utangamano. Pia, hushikilia kuwa kila kitamkwa au kipandesauti cha umbo-ghafi pia kijitokeze katika umbotokeo yaani, umbo-ghafi sharti lifikie upeo wa kukubalika.

Hali hii tuliweza kuidhihirisha kama ifuatavyo;

Hali ya kukuza:

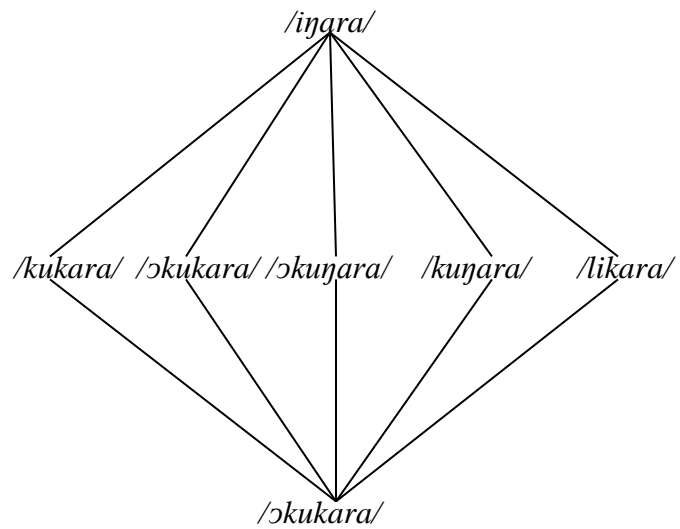
Umboghafi

ZALISHI

Maumbotokeo

TATHMINI

Umbotokeo

Hali ya kudunisha:

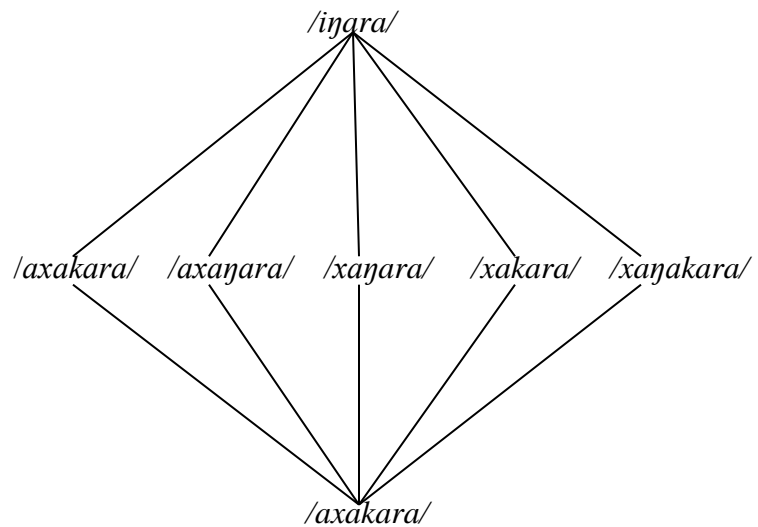
Umboghafi

ZALISHI

Maumbotokeo

TATHMINI

Umbotokeo

Katika mifano hii nadharia ya FUU inaonyesha bayana hatua mbalimbali za ukokotezi ambazo nomino za Kiwanga sharti zipitie kutoka hali moja hadi nyingine kimuumbo. Hatua hizi zilituwezesha kubaini mofu dhahiri za ukuzaji na udunishaji nomino, sheria zinazohusika na mabadiliko ya kimuumbo ya nomino husika pamoja na mifanyiko maalum ya kimofonolojia ambayo inahusika na mabadiliko hayo.

SURA YA TATU

MBINU ZA UTAFITI

3.1 Utangulizi

Sura hii, imeshughulikia mbinu za utafiti zikiwa; muundo wa utafiti, mahali pa utafiti, uteuzi wa sampuli, mbinu za kukusanya deta, maadili ya kitafiti pamoja na uchanganuzi na ufasili wa deta.

3.2 Muundo wa Utafiti

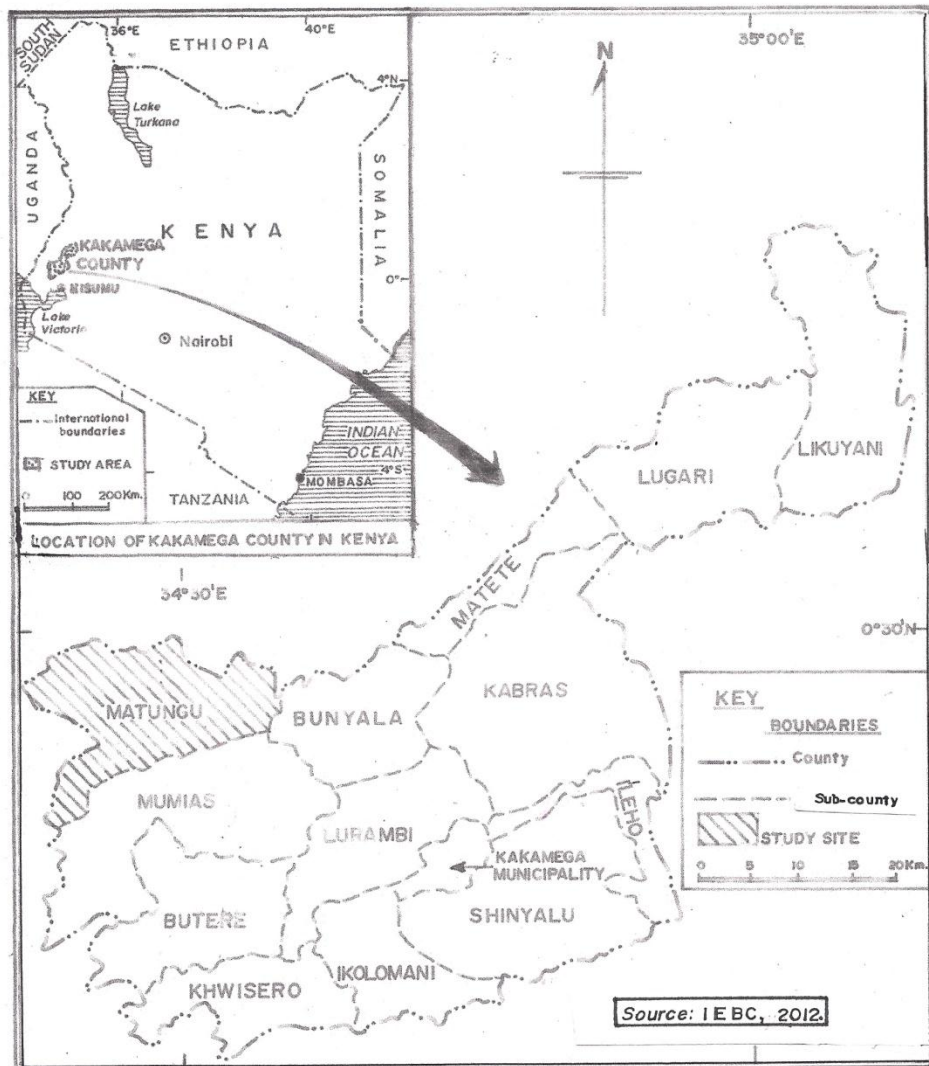
Utafiti huu umetumia muundo wa kithamano katika kuchanganua deta yake bila kujifunga katika muundo wa kitakwimu. Dhima kuu ya muundo huu katika kufanikisha utafiti ni kutoa maelezo yakinifu kuhusu dhana ya ukokotezwaji wa maumbo-ndani ya nomino hadi maumbo-nje. Ukokotezwaji huu hutokanana mofimu za ukuzaji au udunishaji kuathiriana na segmenti za mizizi ya nomino husika.

Kimsingi, utafiti huu ulihusu uchanganuzi wa mabadiliko katika maumbo ya nomino na vipashio mbalimbali vinapoathiriana katika muundo wa neno. Mkabala tuliozingatia hapa ulikuwa kufafanua kwa maelezo dhahiri vipengele vijenzi vya utafiti. Ulinganisho wa kazi tangulizi mintarafu ya utafiti huu ulizingatiwa. Vile vile, sifa za kifonolojia za deta lengwa zilizingatiwa katika kuonyesha mabadiliko ya kimofonolojia.

3.3 Mahali pa Utafiti

Utafiti huu ulifanywa katika Jimbo dogo la Matungu (Rejelea u.k 34) lililoko Jimbo la Kakamega nchini Kenya. Matungu imepakana na kata za Mayoni upande wa mashariki, Mwira upande wa Kusini na Marinda upande wa magharibi. Mahala hapa paliteuliwa kwa sababu mtazamo wa utafiti huu ulipachukulia kuwa kitovu cha *Aba Wangakwa* dhana kuwa hapa ndipo *Nabongo* alikotawala jamii ya *Aba Wanga* kama anavyodai Were (1967:105). Kwa mujibu wa utafiti huu, japo kunaendelea kushuhudiwa mfumo-sauti ya Kiwanga kuathiriwa na lugha jirani, sehemu hii imeonyesha athari ndogo ikilinganishwa na maeneo ya Kusini, Mashariki, Kaskazini na Magharibi ya

sehemunzima ya Wanga. Kwa hivyo tulichukulia kwamba deta iliyokusanywa ilimulika lugha asili ya Kiwanga.

Ramani 1: Eneo la Matungu katika Jimbo la Kakamega.

3.4 Uteuzi wa Sampuli

Sampuli ya utafiti huu ilitokana na nomino sitini na tano (Rejelea u.k 77-79) zilizoteuliwa kwa kuzingatia utaratibu wa kimakusudi kama wanavyoelekeza Gatara (2010) na Fisher (1935). Jumla ya wasemaji mia moja na thelathini waliteuliwa kwa mwongozo wa mzee wa kijiji ili kuhakikisha kuna uwakilishi sawa wa eneo lote la Matungu. Vigezo vilivyozingatiwa kuwateua washiriki vilikuwa; idadi sawa ya jinsi, umri wa makamu na

elimu ya sekondari. Wasemaji hawa walikuwa wazawa wa eneo hili. Makundi kumi na matatu yaliundwa kila moja ikijumuisha wasemaji kumi ambao waliteuliwa kwa makusudi kutokana na ufasaha wao wa kuzungumza na kuwasiliana kwa Kiwanga.

Makundi haya yalizalisha jumla ya nomino mia moja na thelathini; kila kikundi kikizalisha nomino kumi. Idadi hii ya nomino ilipochanganuliwa ilitoa dhana ya jumla ya kubadilika kwa maumbo ya nomino pindi nomino husika zilipoingizwa katika mchakato wa kukuzwa na kudunishwa. Baadhi ya nominno hizi ziliwasilisha sifa ya aina moja ya kifonolojia kwenye segmenti za mizizi hivyo baadhi zikadondoshwa hatimayena kila kikundi kikasalia na nomino tano ya kuchanganuliwa na kutolewa fasili. Kwa kusalia na nomino tano kwa kila kikundijumla ya nomino sitini na ndizo zilizobainishwa kwa uchanguzi na uwasilishaji wa deta ya utafiti huu.

3.5 Mbinu za Ukusanyaji wa Data

Mijadala ya vikundi maalum sambamba na mahojiano ilitumika katika kukusanya na kubaini deta. Katika makundi yote kumi na matatu, kila kikundi kilifanya mijadala kwa kurejelea mada mbalimbali kama vile Kilimo na Mazao, Ufugaji na Uwindaji, Mazingira na Mavazi pamoja na Vifaa vya matumizi ya nyumbani. Katika mijadala hii, kila kikundi kilipaswa kuibuka na nomino kumi. Mijadala ya vikundi maalum ilizingatiwa kwa sababu mada ya mijadala ilikuwa dhahiri kwa wasemeji wa kikundi na kila mmoja wao alitarajiwa angalau kuchangia nomino moja. Kwa kiwango hiki, lengo lilikuwa ni kuibuka na nomino mbaalimbali zitakazoweza kuainishwa kwa misingi ya sifa maalum za kifonolojia kwenye segmenti ya miziziili kufanikisha malengo ya utafiti huu.

Nomino hizi zilichukuliwa kuwa deta ya jumla katika utafiti huu. Deta hiyo ilikusanywa kwa kuzingatia utaratibu wa kimakusudi kama wanavyoelekeza Kisilu na Tromp (2006) kuhusu ukusanyaji wa data kimakusudi. Hii inamaana kuwafonimu kwenye segmenti tangulizi za mizizi ya nomino husika zilipaswa kubaini sifa lengwa za kifonolojia kwa ajili ya kuchanganuliwa kwa kuzingatia mifanyiko ya kimofonolojia nomino hizo zinapokuzwa au kudunishwa. Kwa hivyo, ukusanyaji wa deta ukawa wa kimakusudi hivi kwamba nomino zilizokosa kuonyesha sifa lengwa za kifonolojia hazikurejelewa. Kwa mtazamo huu, palihitajika matumizi ya mbinu ya mahojiano ya kimakundi. Nomino

zilizotajwa kutokana na mijadala ya vikundi maalum zilipigwa msasa kwa kutungiwa sentensi. Sentensi hizi zilihojiwa kwa kina katika kila kikundi na washiriki wa makundi husika. Nomino zilizoafiki mahitaji ya utafiti huu zilihifadhiwa kwa uchanganuzi wa kimofonolojia mintarafu ya kufaa swala la utafiti. Katika kiwango cha kuteua nomino maalum kama deta ya utafiti huu, wasemaji walipaswa kuzingatia nomino zilizokuzwa sawia na zilizodunishwa kwa kuzitumikizakatika sentensi ili kuwasilisha dhana tofauti za kisemantiki (japo hilo halikukuwa moja ya malengo ya utafiti huu).

3.6 Maadili ya Kitafiti

Utafiti huu ulihusu swala muhimu la kijamii ambalo lilihitaji kupatikana kwa matokeo sahihi na ya kuaminika. Hivyo basi, palikuwa na haja kuzingatia maadili ya kitafiti ili kufanikisha matokeo ya utafiti huu. Wanjala (2015:72), anasema kuwa;

Ni muhimu kuzingatia sheria na kanuni za utafiti ili kuibuka na matokeo ya utafiti ambayo ni halali na sahihi.

Kwa mantiki hii mtafiti alijitambulisha kwa jamii husika chini ya mamlaka ya wazee wenye makao yao katika eneo la *Eshiembekeho*. Hapa ni pahala teule ambapo maswala ya kitamaduni ya jamii ya *Aba Wanga* hujadiliwa na kamati ya wazee. Idhini hiyo ilitolewa kwa njia ya mdomo na ilikuwa muhimu kwa mtafiti kuwapa wasailiwa wote uhuru wa kuchagua kwa hiari yao ama kushiriki, au kutoshiriki katika utafiti huu.

Ilikuwa vyema kwa mtafiti kuwafahamisha washiriki kuwa mchango wao haukunuiwa kutumiwa kwa dhara yoyote dhidi yao wala yaliyoonekana kuwa siri kwa misingi ya tamaduni zao yangehifadhiwa kwa namna ifaayo muradi yafaidi utafiti huu. Ilikuwa umuhimu kuweka mahitaji ya jamii husika mbele kabla ya kuwahusisha kwenye utafiti.

Aidha kumkashifu msailiwa kwa mchango ambao hakuafikiana na mahitaji ya utafiti huu kuliepukwa. Hali ya kila mmoja iliheshimiwa; maskini, tajiri, mlevi nk ziliheshimiwa pasina kuwabughudhi. Mchango wao ulipewa kipao mbele na walipaswa kujihisi sehemu ya ufanisi wa kazi hii kwa jumla.

3.7Uchanganuzi wa Deta

Kati ya nomino zote zilizochunguzwa, nomino zilizoonyesha sifa maalum za kifonolojia kwenye segmenti za mizizi ndizo zilizozingatiwa. Sifa hizi za kifonolojia zilikuwa muhimu kwa sababu zilitamubulisha mofu za ukuzaji na udunishaji nomino. Mifanyiko ya kimofonolojia sawa na sheria zinazotawala mifanyiko hiyo ilibainika kwa deta kuchanganuliwa.

Nadharia ya FUU ilitumiwa kuelekeza mchakato wa kufasili ukokotezwaji wa nomino husika. Maumbo yenye ukubalifu katika mfumo wa sarufi ya Kiwanga yalipaswa kutokana na mihimili mitatu ya nadharia hii. Maelezo timilifu yaliweza kutolewa kwa ujumulisho wa kanuni hizi. Katika kitengo hiki, kulipodhihirika mfanyiko kama vile kuhafifika kwa fonimu fulani, sambambana kudhihirika kuwepo kwa usilimisho, mifanyiko hiyo ilichanganuliwa taratibu kwa pamoja.

Kubainika au kudhihirika kwa mifanyiko maalum kulitokana na deta yake maalum. Uchanganuzi wa deta hii uliibua sheria mahususi iliyohusu kila mfanyiko na kisha tafsiri jumuishi ikatolewa kuhusu dhana ya mifanyiko ya kimofonolojia katika lugha ya Kiwanga.

Mfanowa uchanganuzi wa deta ya utafiti huu uliweza kuonyeshwa kama ifuatavyo kutokana na sentensi;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

27. *Omukofu ali nende **inda** > Abakofubali nende **tsinda**.*

Tafsiri: Mzee huyu ana **kitambi** > Wazee hawa wana **vitambi**.

Maneno {*inda*} na {*tsinda*} ni nomino za hali ya wastani katika umoja na wingi. Zinapokuzwa au kudunishwa, hudhihirisha kuwepo kwa mifanyiko ya kimofonolojia ambayo hutokea katika umbo-ndani na ambayo matokeo yake yanaweza kuonekana katika umbo-nje. Bila kuzingatia mifanyiko ya kimofonolojia husika, tungekuwa na sentensi kama;

Umoja (udunishaji)

Wingi (ukuzaji)

- i. **Omukofu ali nende axainda* > *Abakofubali nende oruinda*.
- ii. **Omukofu ali nende okuinda* > *Abakofu bali nende emi:nda*.

Mabadiliko ya maumbo maumboya nomino hizi *{*axainda*} au {*oruinda*} na *{*okuinda*} au {*emi:nda*} hayajaendelezwa ipasavyo kwa kulinganishwa na;

Nam.

Umoja

Wingi

27. *Udunishaji: Omukofu ali nende axata* > *Abakofu bali nende oruta*.

Ukuzaji: Omukofu ali nende okuta > *Abakofu bali nende emita*.

Tafsiri: Mzee ana **kijitambi** > Wazee wana **vijitambi**. (udunishaji)

Mzee ana **Jitambi** > Wazee wana **majitambi**. (ukuzaji)

Kutokana na mifano hiyo, segmenti ya mzizi wa nomino /d/ katika neno {*inda/tsinda*} ya hali ya wastani huathiriana na mofimu {*axa/oku/oru/emi*} za ukuzaji au udunishaji na kuwa /t/ kama inavyoonekana katika mfano huu;

{*in/tsin*}-*da* ---> {*inda/tsinda*}

<uhafifishaji na udondoshaji >

{*axa/oku/oru/emi*}-*ta* ---> {*axata/oruta au okuta/emita*}

/d/ ni kizuiwa ghuna cha ufizi

/t/ ni kizuiwa sikhuna cha ufizi

Sifa bainifu za sauti /d/ katika kauli ya wastani na /t/ katika kauli ya kudunishwa/kukuzwa ndizo huelekeza uteuzi wa mofu za ukuzaji au udunishaji ili kuafikiana na mfumo-sauti ya Kiwanga.

Kutokana na mifano hii, ilikuwa bayana kwetu kuwa maelezo ya kifonetiki pekee hayakueza kufafanua mabadiliko hayo ambapo /d/ inabadilika na kuwa /t/. Vilevile tulitambua kuwa sio fonolojia wala mofolojia kivyake inayoweza kufasiri mabadiliko kama haya. Kwa hivyo, utafiti huu ulijikita kuonyesha muoano wa kifonolojia na kimofolojia katika kuonyesha mabadiliko yanayotokea kwenye maumbo ya nomino za Kiwanga zinapokuzwa au kudunishwa.

Katika utafiti huu baadhi ya maswali yaliyojitokeza ni kama vile;

- i. Ni katika mazingara gani ambapo mofu *{in/tsin}* hubadilikanakuwa *{axa/xa}* au *{ɔru/ru}* au *{ɔku/ku}* / *{emi/mi}*?
- ii. Katika hali ya udunishaji/ukuzaji, ni mofu ndiyo hubadilika au ni segmenti ya mzizi wa nomino ndiyo hubadilika /n/ ya kiambishi *{in-}* / *{tsin-}* inapodondoshwa au segmenti /d/ inapohafifishwa na kuwa /t/?

Maswali kama haya ndiyo yaliojenga msingi wakuunda kanuni maalum za kifonolojia zilizoongoza mifanyiko husika ya ukuzaji na udunishaji nomino za Kiwanga. Kanuni hizi zilijibu maswali hayo baada ya uchanganuzi wa deta husika na ambayo ilitupa mitazamo ya jumla kuhusu dhana ya ukuzaji na udunishaji nomino za Kiwanga.

SURA YA NNE

UCHANGANUZI, UFASILI NA MATOKEO YA DETA

4.1 Utangulizi

Sura hii imepambanua aina za mofu za ukuzaji na udunishaji wa nomino za Kiwanga. Aina mbalimbali za mifanyiko imeainishwa na kufafanuliwa kwa kutolewa mifano mwafaka. Mifanyiko hiyo huonyeshamuingiliano baina ya mofu na segmenti za mizizi ya nomino kwa kuibua mifanyiko maalum ya kimofofonolojia. Vile vile mazingira ya kimsambao na kanuni mbalimbali zinazochangia kutokea kwa mifanyiko maalum ya kimofofonolojia imefafanuliwa katika sura hii. Msemaji mzawa wa Kiwanga hujikuta akitumia maumbo-ndani na nje ya maneno mbalimali yanapokuzwa au kudunishwa bila kutambuamifanyikoinayohusika. Jambo hili huweza kumfanya mtu kutamka kwa kuendeleza maneno husika vibaya. Kwa ufupi, sura hii imechanganua na kutoa fasili ya deta husika ili kujibu maswali yautafiti huu kwa kuzingatia malengo yake. Mifano ya nomino na tungo zilizotumika kutolea maelezo, imeainishwa kwa nambari tambuzi (na. tam kama ilivyo kwenye orodha) na ambazo zinaweza kurejelewa kwenye viambatisho I na II katika u.k 77 na 80 mtawalia.

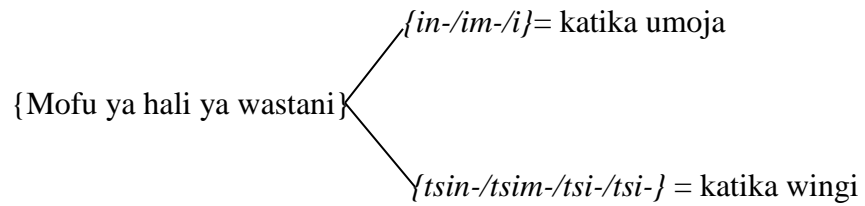
4.2 Mofu za Ukuzaji na Udunishaji wa Nomino za Kiwanga.

Sehemu hii imelenga kuafiki lengo la kwanza la utafiti. Imebainisha mofu zinazotambulisha kauli ya ukuzaji na udunishaji nomino za Kiwanga. Kwa kutambulisha mofu hizo, swali la kwanza la utafiti liliweza kujibiwa.

Mofu za ukuzaji na udunishaji nomino za Kiwanga ni maalum na zenye kuonyesha sifa za kialomofu. Sifa maalum za kifonolojia zinazobainika kwenye fonimu tangulizi za segmenti za mizizi ya nomino, pakubwa huchangia kuteuamofu inayoambishwa kwenye mzizi wa nomino husika.

Ilibainika katika uchunguzi huu kuwa mizizi ya nomino za Kiwanga huambishwa alomofu zifuatazo katika hali ya wastani;

Alomofu {in-/im-/i-} huambishwa kwenye mizizi ya nomino katika hali ya umoja ilhali {tsin-/tsim-/tsi-} huambishiwa mizizi ya nomino katika hali ya wingi. Alomofu hizi katika kauli ya wastani huingiliana au hufungamana na fonimu za segmenti za mizizi ya nomino kwa kuchochewa na mifanyiko maalum ya kimofonolojia kama inavyobainika katika jedwali lifuatalo (mofu zilizokolezwa ni za kauli ya wastani kwa umoja na wingi);

nomino	Baadhi ya mofimu kutegemea sifa za kifonolojia za segmenti ya mizizi ya					
	Nam.	Mzizi	Umoja	Wingi	Mofu	Fasiri
	1.	-si i:ri	i-si i:ri	tsi-si i:ri	i-/tsi-	Punda>punda
	3.	-βa:lɔ	im-βa:lɔ	tsim-βa:lɔ	im-/tsim-	Kisu>visu
	5.	-jusi	i-jusi	tsi-jusi	i-/tsi-	Ngumi>ngumi
	20.	-dika	in-dika	tsin-dika	in-/tsin-	Baiskeli>baiskeli
	24.	-lu	a-mɔlu	a-mɔlu	a-/a-	Pua>pua
	46.	-kulu	ɛ i-kulu	ji-kulu	ɛ i-/ji-	Mlima>milima

Jedwali 2:Mofu za kauli ya wastani

Nomino hizi zinapokuzwa au kudunishwa, mofimu za ukuzaji na udunishaji vile vile huathiriwa na sifa za kifonolojia za segmenti ya nomino husika kama ilivyo katika jedwali 1 na 2 zifuatazo;

	Unaokubalika			Usiokubalika		
	<i>im- βakɔ</i>	<i>in- dika</i>	<i>ij- gabɔ</i>	<i>im- bakɔ</i>	<i>in- dika</i>	<i>ij- gabɔ</i>
Kudunishwa	<i>axa-βakɔ</i>	<i>xa-tika</i>	<i>axa-kabɔ</i>	<i>axa- βakɔ</i>	<i>axa-tika</i>	<i>xa- kabɔ</i>
Kukuzwa	<i>ɔku- βakɔ</i>	<i>ku-tika</i>	<i>ɔku-kabɔ</i>	<i>ku- βakɔ</i>	<i>ɔku-tika</i>	<i>ku-kabɔ</i>

Jedwali 3: Mofu za Ukuzwaji na Udunishwaji wa nomino katika kauli ya umoja

	Unaokubalika			Usiokubalika		
	<i>im- βakɔ</i>	<i>in- dika</i>	<i>ij- gabɔ</i>	<i>im- bakɔ</i>	<i>in- dika</i>	<i>ij- gabɔ</i>
Kudunishwa	<i>ɔru-βakɔ</i>	<i>ru-tika</i>	<i>ɔru-kabɔ</i>	<i>ru-βakɔ</i>	<i>ɔru-tika</i>	<i>ru- kabɔ</i>
Kukuzwa	<i>emi- βakɔ</i>	<i>mi- tika</i>	<i>emi-kabɔ</i>	<i>mi- βakɔ</i>	<i>emi- tika</i>	<i>mi-kabɔ</i>

Jedwali 4: Mofu za Ukuzwaji na Udunishwaji wa nomino katika kauli ya wingi

Ilibainika katika uchunguzi huu kuwa nomino za Kiwanga huchukua alomofu zifuatazo katika hali ya kudunishwa au kukuzwa kutegemea sifa za kifonolojia za segmenti ya mzizi katika kauli ya umoja na wingi;

- i. *{xa-/axa-}* katika umoja
  - ii. *{ru-/ɔru-}* katika wingi
  - iii. *{ku-/ɔku-}* katika umoja
  - iv. *{mi-/emi-}* katika wingi
- } kauli ya udunishwaji nomino
} kauli ya ukuzwaji nomino

Alomofu *{xa-/axa-/ku-/ɔku-}* huambishwa kwenye mizizi ya nomino katika hali ya umoja kuonyesha dhana ya kudunishwa kwa nomino ilhali *{ru-/ɔru-/mi-/emi-}* huambishwa mizizi ya nomino katika hali ya wingi kuonyesha dhana ya kukuzwa kwa nomino husika kama inavyodhihirika katika mifano ya hapo juu.

Ili kuweka bayana dhana ya alomofu za ukuzaji na udunishaji nomino husika, maelezo hayo yamepambanuliwa katika sehemu inayoangazia sheria zinazotawala mifanyiko husika za kifonolojia (imeshughulikiwa katika sehemu ya 4.4).

4.3 Mifanyiko ya Kimofonolojia ya Ukuzaji na Udunishaji wa Nomino za Kiwanga

Sehemu hii imelenga kubaini mifanyiko ya kimofonolojia. Mifanyiko hii hudhihirika mofu za ukuzaji au udunishaji zinaoathiriana na segmenti za mizizi ya nomino. Muungiliano huo ulionyesha hatua za mabadiliko ya maumbo ya nomino. Baadhi ya mifanyiko hiyo ni; ukaakaishaji, usilimisho pamwe wa nazali, udondoshaji, uchopekaji, kuimarika kwa fonimu na kudhoofika/kuhafifishwa kwa fonimu. Mifanyiko hii japo huweza kufafanuliwa katika lugha zote, kwa jumla si jumuisi. Mifanyiko kama vile udondoshaji huweza kudhihirika kwa njia tofauti baina ya lugha mbili au zaidi kwa kulinganishwa. Mifanyiko hii ina upekee wake kutegemea lugha husika. Kwa mfano; mifanyiko ya kimofonolojia ina upekee wake katika Kiwanga ikilinganishwa na Kiswahili japo zote ni lugha za Kibantu. Kwa mantiki hii, ilikuwa muhimu kuchunguza athari ya mifanyiko hii kwa ukuzaji na udunishaji wa nomino za Kiwanga kama lugha maalum kwa njia zifuatazo;

4.3.1 Kuhafifika kwa fonimu

Mgullu (1999) anaeleza kuwa mifanyiko huu unahusu fonimu kubadilika kutoka kwa fonimu ambayo hutamkwa kwa kutumia nguvu zaidi na kuwa fonimu ambayo hutamkwa kwa kutumia nguvu kidogo kuliko ile ya awali. Mfano wa mifanyiko huu ulibainika kutokea kwenye maneno kama vile;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

20./indika/ Udunishaji: *Omwana achinjirwe khu **axatika** > Abana bachinjirwe khu*

rutika.

Ukuzaji: *Omwana achinjirwe khu **akutika** > Abana bachinjirwe khu **emitika.***

Tafsiri: Mtoto amebewa kwa **kibaiskeli** > Watoto wamebewa kwa **vibaiskeli.**

(udunishaji)

Mtoto amebewa kwa **baiskeli** > Watoto wamebewa kwa

mabaiskeli. (ukuzaji)

25./imbakɔ/ Udunishaji: *Mufitsuru muli nende axaβɔkɔ* > *Mufitsuru muli nende ɔruβɔkɔ*.

Ukuzaji: *Mufitsuru muli nende ɔkuβɔkɔ* > *Mufitsuru muli nende emiβɔkɔ*.

Tafsiri: Msitu mna **kijinyati** > Misitu ina **vijinyati**. (udunishaji)

Msitu mna **jinyati** > Misitu ina **majinyati**. (ukuzaji)

26./indukusi/ Udunishaji: *axatukusi khamali khandumire* > *ɔrutukusi rumali rundumire*.

Ukuzaji: *ɔkutukusi kumali kundumire* > *emitukusi mimali mindumire*.

Tafsiri: **Kijichungu**cheusi kimeniuma > **Vijichungu** vyeusi

vimeniuma. (udunishaji)

Jichungu jeusi limeniuma > **Majichungu** meusi yameniuma.

(ukuzaji)

27. /inda/ Udunishaji: *Omukofu ali nende axata* > *Abakofu bali nende ɔruta*.

Ukuzaji: *Omukofu ali nende ɔkuta* > *Abakofu bali nende emita*.

Tafsiri: Mzee ana **kijitambi** > Wazee wana **vijitambi**. (udunishaji)

Mzee ana **jitambi** > Wazee wana **majitambi**. (ukuzaji)

51. /indaba/ Udunishaji: *xataβa khareranga obulwale* > *Rutaβa rureranga obulwale*.

Ukuzaji: *kutaβa kureranga obulwale* > *Mitaβa chireranga obulwale*.

Tafsiri: **Kijisigara** huleta ugonjwa > **Vijisigara** huleta magonjwa. (udunishaji)

Jisigara huleta ugonjwa > **Majisigara** huleta magonjwa. (ukuzaji)

53. /indalɔ/ Udunishaji: *Olimanga xatalɔ kho* > *Mulimanga ruralɔ rwenu*

Ukuzaji: *Olimanga katalɔ kwɔ* > *Mulimanga mitalɔ chiemu*

Tafsiri: Unalima **kijishamba** chako > Mnalima **vijishamba**vyenu. (udunishaji)

Unalima **jishamba** lako > Mnalima **majishamba** yenu. (ukuzaji)

55./iŋara/ Udunishaji: **axakara** khaloserwe>**rukara** rulosorwe

Ukuzaji: **rukara** kulosorwe>**emikara** chiloserwe

Tafsiri:**Kijikata**kimetengenezwa >**Vjikata** vimetengenezwa. (udunishaji)

Jikatalimetengenezwa >**Majikata** yametengenezwa. (ukuzaji)

65. /iŋɔɔ/ Udunishaji: *Lisimba lilire* **xakɔɔ** mungo> *Tsisimba chilire* **rukɔɔ**.

Ukuzaji: *Lisimba lilire* **kukɔɔ** mungo> *Tsisimba chilire* **mikɔɔ** mungo

Tafsiri: Nguchiro amemla **kijikuku** nyumbani>Nguchirowamewala

vjikuku nyumbani. (udunishaji)

Nguchiro amemla **jikuku** nyumbani>Nguchirowamewala

majikuku nyumbani. (ukuzaji)

Maneno yote yaliokolezwa kwenye tungo za hapo juu ni matokeo ya mifanyiko.Segmenti ya mzizi (zilizokolezwa) huhitaji nguvu zaidi wakati wa kuzitamka katika kauli ya wastani. Hata hivyo, wakati wa kudunisha au kukuza maneno hayo, tulitambua kuwa mofu za kudunisha au kukuza huchangia katika kuhafifisha fonimu hizo.

Kwa mfano; /b/ kipasuo ghuna cha midomo katika /imbɔkɔ/ hubadilika na kuwa kipasuo sikhuna cha midomo kwa kutamkwa na kipumuo /b^h/ au /β/ katika {axaβɔkɔ/emibɔkɔ}. /b/ inadhooftika kimatamshi. Segmenti /d/kama kipasuo ghuna cha ufizi katika maneno /indukusi/, /indika/, /inda/, /indaba/, /indalɔ/huhafifishwa na kuwa /t/. /t/ ni kipasuo sikhuna cha ufizi ambacho huhitaji nguvu kidogo kutamka kama ilivyo katika maneno {axatukusi/emitukusi} au {axatalɔ/emitalɔ} nk. Katika neno /ingara/, fonimu /g/ kizuiwa ghuna cha kaakaa huhafifishwa na kuwa /k/ kizuiwa sikhuna cha kaakaa.

Kama inavyoonekana hapo, juu ilitambulika pia kuwa mfanyiko huu wa uhafifishwaji au kudhoofika kwa fonimu hutokea kwenye neno ambalo segmenti ya mzizi hutanguliwa na

fonimu nazali /n/ au /m/. Nazali hii hudondoshwa ili segmenti ya mzizi wa neno uliokuzwa au kudunishwa uingiane na mfumo-sauti wa Kiwanga katika matamshi. Hivyo basi, mifanyiko ya kudhoofika na kudondolewa kwa fonimu hutegemeana hasa katika mazingira ya fonimu ghuna kutanguliwa na fonimu jumuishi /N/. Mifanyiko hii inahusisha fonolojia na mofolojia kwani fonimu ndizo zinazobadilika kwa kupata sifa mpya za kifonetiki na pia mofu zinazopakana nazo kwa kuzipa maneno maumbo mapya.

4.3.2 Uwiano wa vokali

Badiliko la uwiano wa vokali umedhihirikakutokea baina ya vokali za Kiwanga. Vokali za viambishi huwiana na vokali za mzizi. Ikiwa mzizi una vokali /a, ε, i, u/ basi fonimu zizo hizo ndizo zitakazotokea katika viambishi vifuatili.

Uwiano wa vokali katika Kiwanga hutokea kupitia muungano/mvuto wa vokali ambapo vokali za Kiwanga huungana katika mazingira ya vokali nyingine. Bakari (1982) anaeleza kuwa mfanyiko huu hutokea katika nyingi ya lugha za Kibantu ili kurahisisha matamshi. Kwa mfano, si rahisi kutamka /a/ ikifuatwa na /i/ na badala yake vokali hizi huvutana na kuwa /ε/ kutokana na /i/ ya juu kuvutwa na /a/ ya chini. Zote huungana kuwa irabu ya kati mbele /ε/na kuchukuwa sifa za kifonetiki za irabu hiyo kwenye neno jipya. Kwa mfano;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

62. /muiba:li/ Udunishaji: **axεβa:li** kwechesinjia baraka > **ɔruɪβa:li** rwechesinjia baraka.

Ukuzaji: **ɔkuiba:li** kwechesinjia baraka > **εmiba:li** chiechesinjia baraka.

Tafsiri: **Kijialimu** kinafundisha kijana > **Vijialimu** wanafundisha vijana. (udunishaji)

Jialimu linafundisha kijana > **Majialimu** yanafundisha vijana. (ukuzaji)

Katika mfano huu vokali /a/ ya {axa-} huungana na /i/ ya /mujibali/ na kuwa /ε/ wakati wa kudunisha neno hilo na kuwa {axεβali} katika umoja. Hata hivyo ilibainika kuwa mfanyiko huu haudhihiriki katika kauli ya kukuzwa kwa nomino. Fonimu /u/ ya mofimu ya kukuza nomino {ɔru} haiathiriani na /i/ ya segmenti ya mzizi {-iβali}. Vokali hizi basi hudumishwa kwenye muundo wa neno lililokuzwa katika kauli ya umoja.

Nam

Umoja

Wingi

35. /liʃiʃi/ Udunishaji: **axɛʃiʃi** *khalinganga omwana* > **ɔruʃiʃi** *rulinganga abana*.

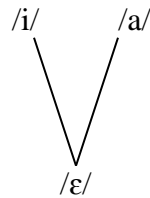
Ukuzaji: **ɔkuʃiʃi** *kulinganga omwana* > **ɛmi:ʃiʃi** *chilinganga abana*.

Tafsiri: **Kijibundi** kinamtazma mtoto > **Vijibundi** vinawatazama watoto.

(udunishaji)

Bundi linamtazma mtoto > **Majbundi** yanawatazama watoto. (ukuzaji)

Katika mfano huu, ilionekana kuwa /a/ ya mofu ya udunishaji {axa-} huungana na /i/ ambayo ni segmenti tangulizi ya mzizi /iʃiʃi/ na kuwa /ɛ/. /ɛ/ ni vokali ya kati mbele kama inavyobainika katika neno {axɛʃiʃi} katika kauli ya umoja. Kwa upande mwingine vokali /u/ ya {ɔru-}/{ɔku} na /i/ ya /iʃiʃi/ huwiana na kusalia kuwa katika maneno {ɔruʃiʃi} na {ɔkuʃiʃi}. vokali /i/ ambayo ni ya juu mbele huvutwa na vokali /a/ ambayo ni vokali ya chini. Zote huwiana katikati kama vokali /ɛ/;

/a/ < --- > /i/ > /ɛ/ $\left[\begin{array}{l} +\text{kati} \\ +\text{mbele} \end{array} \right]$

Maneno mengine katika Kiwanga yenye vokali katika mizizi yazo na ambayo yalizingatia mfanyiko huu kwa kuzwa au kudunishwa ni pamoja na neno;

Nam.

Umoja

Wingi

45. /ɛʃiɔɛ/ Udunishaji: **axɔɛ** *khe khalaba* > **ɔruɔɛ** *rwe rualaba*.

Ukuzaji: **ɔkuɔɛ** *kwe kwalaba* > **ɛmiɔɛ** *chie chialaba*.

Tafsiri: **Kijipara** chake kinang'ara > **Vijipara** vyao vinang'ara. (udunishaji)

Jipara lake kinang'ara > **Majipara** yao yanang'ara. (ukuzaji)

4.3.3 Usilimisho

Katika mfanyiko huu, kipashio jirani huweza kuathiriwa na kipashio kingine kilicho mkabala nacho na hivyo kuchukua sifa za kimatamshi za kipashio hicho jirani. Nchimbi (1991) anaeleza kuwa usilimisho unaweza kutokea konsonanti ikiathiri vokali au vokali ikiathiri konsonanti au vokali ikiathiri vokali nyingine au hata konsonanti ikiathiri konsonanti nyingine. Usilimisho ulibainika katika mifano ifuatayo;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

23. /inzu/: Udunishaji: *xanzukhayekhapomoshe* > *runzurwayerupomoshe*.

Ukuzaji: *kunzu kuaye kupomoshe* > *minzu chiabo chipomoshe*.

Tafsiri: **Kijumba** chake kimebomoka > **Vijumba** vyao vimebomoka. (udunishaji)

Jumba lake limebomoka > **Majumba** yao yamebomoka. (ukuzaji)

Inzu---> axatsu/ɔrutsu > ɔkutsu/emitsu

Katika mfano huu, /z/ ya segmenti ya mzizi wa neno {inzu} katika hali ya wastani huathiriwa na unazali wa /n/ ya mofimu {in-} na kuipa sifa za ung'ong'o hivyo panatokea ulimisho pamwe wa nazali kimatamshi. Neno hilo linapokuzwa au kudunishwa, /z/ ambalo ni kikwamizo ghuna cha ufizi huibuka kama sauti mwambatano /ts/ ya meno na hivyo /z/ inasilimishwa kwa kupokea sifa za sauti za meno.

Maneno mengine yenye kuonyesha mfanyiko kama huu ni;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

12. /inza:la/: Udunishaji: *Omwana atetere xanza:la* > *Omwana atetere runza:la*.

Ukuzaji: *Omwana atetere kunza:la* > *Abana batetere minza:la*.

Tafsiri: Mtoto amejikata **kijidole** > Watoto wamejikata **vjidole**. (udunishaji)

Mtoto amejikata **vijidole** > Watoto wamejikata **majidole**. (ukuzaji)

21. /inzɔfu/ Udunishaji: **axanzɔfu** khabirire khumuanda > **ɔrunzɔfu** rubirire khumuanda.

Ukuzaji: **ɔkunuzɔfu** kubirire khumuanda > **minzɔfu** chibirire khumuanda.

Tafsiri: **Kidovu** kimepita barabarani > **Vidovu** vimepita barabarani. (udunishaji)

Dovu limepita barabarani > **Madovu** yamepita barabarani. (ukuzaji)

Katika mifano hii ya maneno, /z/ ambayo ni sauti ya ufizi inachukua sifa za /n/ ambayo ni sauti nazali. Panatokea usilimisho unaohusumahali pa kutamkia ambao sauti /z/ huelekea kutamkwa hewa ikielekezwa puani hali inayoifanya kuwa na sifa za unazali. Usilimisho ulibainika kutokea kwenye maneno haya;

6. /iŋɔ/: Udunishaji: *Achinjire tsikhui na tsia* **xaŋɔkhabo** > *Bachinjire tsikhui batsia*
ruŋɔ rwabo.

Ukuzaji: *Achinjire tsikhui na tsia* **kuŋɔ kwabo** > *Bachinjire tsikhui batsia*
miŋɔ miabo.

Tafsiri: Amepeleka kuni **kijinyumbani** kwao > Wamepeleka kuni

vijinyumbani kwao. (udunishaji)

Amepeleka kuni **jinyumbani** kwao > Wamepeleka kuni

majinyumbani kwao. (ukuzaji)

Katika mfano huu sauti /n/ ya mofimu {in-} katika hali ya wastani huathiri /g/ ya segmenti ya mzizi wa neno {iŋɔ} ambayo ni kizuiwa cha kaaka na kuipa sifa za unazali hali inayofanya kuwa /ŋ/ ambayo ni nazali ya kaaka kutokana na usilimisho wa jinsi ya kutamka. Badala yake neno hilo litamkwe kama {iŋɔ} na wala si*{inŋɔ}.

4.3.4 Udondoshaji

Habwe na Karanja (2007) wanasema kwamba, mfanyiko huu unahusu kuachwa nje kwa fonimu fulani ya neno ili kuoanisha matamshi yake. Katika lugha ya Kiwanga kuna udondoshaji wa irabu kwenye maneno kama vile;

Tafsiri

13. /*iejo*/: Udunishaji: *rera axejo khanje*. = Leta **kijifagio**change.
35. /*ififi*/: Udunishaji: *axefifi khalinganga omwana*. = **Kijipopo** kinamtazama mtoto.
45. /*iole*/: Udunishaji: *axole khe khalaba*. = **Kijiara** chake kinang'ara.
62. /*muiba:li*/: Udunishaji: *axeβa:li khachesinja Baraka*. = **Kijialimu** kinafundisha vijana.

Maneno {*axejo*},{*axefifi*},{*axole*},{*axeβa:li*}ni maneno yanayodhihirisha kuwepo kwa mfanyiko wa udondoshaji katika umbo-ndani na ambao unasababisha kudhihirika kwa umbo-nje.

Neno {*axejo*} ni nomino lililodunishwa linalotokana na neno {*iejo/jiejo*}. Katika maneno haya /i/ kwenye mizizi inadondoshwa inapoathiriana na /a/ ya mofu {*axa-*}. Hali hii pia inadhihirika kwenye neno {*iole/fiole*}linapodunishwa na kuwa {*axole*}/i/ vilevile inadondoshwa.

Katika {*omuiba:li*} hali ya wastani, /i/ imedondoshwa neno hili lilipodunishwa katika kauli ya umoja na kuwa {*axeβa:li*}.

Mbali na kudondoshwa kwa vokali pia konsonanti huathiriwa na mfanyiko huu wa udondoshaji./n/ ya mofu {*in-*} hudondoshwa nomino husika inapokuzwa au kudondoshwa inapofuatwa na konsonanti ghuna ambayo huhafifika kwa kusilimishwa ili kukubaliana na mfumo-sauti ya Kiwanga. K.m;

Nam.   Umoja   Wingi

20./*indika*/ Udunishaji: *Omwana achinjirwe khu axatika*> *Abana bachinjirwe khu*

rutika.

Ukuzaji: *Omwana achinjirw ekhu ɔkutika* > *Abana bachinjirwe khu mitika*.

Tafsiri: Mtoto amebewa kwa **kibaiskeli**> Watoto wamebewa kwa **vibaiskeli**.

(udunishaji)

Mtoto amebewa kwa **baiskeli**> Watoto wamebewa kwa **mabaiskeli**. (ukuzaji)

27. /inda/: Udunishaji: *Omukofu ali nende axata* > *Abakofu bali nende ɔruta*.

Ukuzaji: *Omokofu ali nende ɔkuta* > *Abakofu balinende emita*.

Tafsiri: Mzee huyu ana **kijitambi** > Wazee hawa wana **vijitambi**. (udunishaji)

Mzee huyu ana **jitambi**> Wazee hawa wana **majitambi**. (ukuzaji)

Katika mifano hii, maneno /*axatika*/, /*ɔkutika*/, /*axata*/, /*ɔkuta*/ yanatokana na mfanyiko wa udondoshaji katika muundo-ndani kama ifuatavyo;

{*in-dika* > *axa-tika/ɔkutika*}

Hapa fonimu /n/ inapodondoshwa konsonanti ghuna huhafifishwa na kuwa sikhuna kwa sababu ya kupotea kwa /n/. Hali hii itadhihirika vile vile kwenye maneno mengine yenye muundo sawa na huo.

4.4 Sheria za Kifonolojia zinazoongoza Mifanyiko ya Ukuzaji na Udunishaji

Nomino za Kiwanga.

Lengo kuu la sehemu hii ni kufafanua kanuni za kifonolojia zinazotawala mifanyiko ya kimofonolojia. Utafiti huu ulizingatia kuainisha segmenti za miziziya nomino katika makundi maalum. Makundi hayayalizingatia sifa za kifonolojiazilizodhihirishwa na segmenti za mizizi. Muingiliano baina ya mofu za kudunisha au kukuza na segmenti za mizizi huongozwa na sheria maalum kifonolojia. Makundi yaliyoainishwa yalikuwa k.v;

4.4.1 Segmenti zenye Vizuiwa

Fonimu ambazo ni vizuiwa hutamkwa wakati mkondohewa unapofungiwa kabisa katika kinywa kisha kuruhisiwa kupita kwa ghafla. Wakati unapofungiwa, mapafu huendelea

kusukuma hewa na kuifanya ijae nyuma ya kizingiti cha ala inayohusika, na kizingiti kinapoondolewa ghafla hewa hupita kwa mpasuko. Katika Kiwanga, mifano ya segmenti za mizizi ya nomino yenye vizuiwa zilizobainika ni pamoja na;

Nam. Umoja Wingi

2. Udunishaji: *Ndalola xatalani* > *Khwalola ratalani*.

Ukuzaji: *Ndalola katalani* > *Khwalola mitalani*.

Tafsiri: Nilikionakijisimba > Tuilivyona **Mijisamba**. (udunishaji)

Nililiona **jisimba** > Tuiliyaona **Majisamba**. (ukuzaji)

3. Udunishaji: *lera axaβa:lɔ xajaxa* > *Lera ɔruβa:lɔ rujaxa*.

Ukuzaji: *lera ɔkuβa:lɔ ɔkujaxa* > *Lera emiβa:lɔ emijaxa*.

Tafsiri: Leta **kijikisu** kipya > Letavijisu vipya. (udunishaji)

Leta **kijisu** kijya > Letamajisumaya. (ukuzaji)

4. Udunishaji: *Ndakhakula axaβakɔ* > *Rwakhakula ɔruβakɔ*

Ukuzaji: *Ndakhakula ɔkuβakɔ* > *Khwakhakula emiβakɔ*.

Tafsiri: Nimenunua **kijembe** > Tumenunua **vijembe**. (udunishaji)

Nimenunua **jembe** > Tumenunua **majembe**. (ukuzaji)

28. Udunishaji: *Nerucheaxatuju* > *Neruche ɔrutuju*

Ukuzaji: *Neruche ɔkutuju* > *Neruche emituju*

Tafsiri: Nitafuga **kijisugura** > Nitafuga **vijisugura**. (udunishaji)

Nitafuga **jisugura** > Nitafuga **majisugura**. (ukuzaji)

46. Udunishaji: *Xakulu kharambi khali ale* > *Rukulu rurambi ruli ale*.

Ukuzaji: *Kukulu kurambi kuli ale* > *Mikulu mirambi chili ale*.

Tafsiri: **Kijilima** mrefu uko mbali > **Vijilima** mirefu iko mbali. (udunishaji)

Jilima mrefu uko mbali > **Majilima** mirefu iko mbali. (ukuzaji)

Mifano hii ya nomino ilionyesha kuwa vizuiwa ghuna sawia na vizuiwa visoghuna huchukuwa mofu tofauti za ukuzaji na udunishaji nomino za Kiwanga. Deta ambayo ilikusanywa kama ilivyodhihirika hapo juu ilitupelekea kupendekeza kuwa ukizingatia nomino mbili tofauti za Kiwanga ambazo segmenti tangulizi inaanza kwa vizuiwa, mofu ya umoja na wingi itadhihirisha uhusiano wa kialomofu kama ifuatavyo;

Tafsiri

4./*imbakɔ* > *tsimbakɔ*/= Jembe > Jembe

20./*indika* > *tsindika*/= Baiskeli > Baiskeli

21. /*itajwa* > *tsitajwa*/=Jogoo > Jogoo

54. /*ɪŋaβɔ* > *tsiŋaβɔ*/=Ngao > Ngao

55. /*ikɔfɛ* > *tsikɔfɛ*/=Jivu > Jivu

Ildhihirika kuwa nomino hizi na nyinginezo, vizuiwa ghuna vitatokea tu baada ya fonimu jumuishi /N/ ambayo ina maumbo kama /m/, /n/ na /ŋ/. Maumbo haya tofauti yalichukuliwa kuwa maumbo tofauti ya nazali ambayo tuliyaita fonimu jumuishi /N/. Mfanyiko wa usilimisho pamwe wa nazali ambao umetokana na sauti nazali kutangulia kipasuo ghuna kwenye mifano hii huweza kufasiriwa kwa kanuni ifuatayo;

$$\{in-/tsin-\} \longrightarrow +/d/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/emi-\} ---> /t/$$

Kanuni hii inamaanisha kuwa katika mazingira ya kimsambao, iwapo mzizi wa nomino umetanguliwa na kipasuo ghuna cha ufizi /d/, mofu za kauli ya wastani ni {*in-/tsin-*} huathiriana na segmenti /d/ kwa /n/ ya {*in-/tsin-*}. /t/ husimilishwa katika kauli ya kukuzwa au kudunishwa kwa nomino husika. Segmenti /t/ hufungamana na mofu {*axa-/emi-/ɔku-*} ili kuafikiana na mfumo-sauti ya Kiwanga.

Kwa upande mwingine, vizuiwa visoghuna hutokea popote pale bila kutanguliwa na sauti za nazali. Sifa hii huzifanya segmenti hizi kufungamana na mofimu za ukuzaji zilizotofauti kama ifuatavyo;

Tafsiri

4. {*axaβakɔ /ɔkuβakɔ*} > {*ɔruβakɔ /emiβakɔ*} = Kijijembe/Jijembe > Vijijembe/Majijembe

20. {*xatika /rutika*} > {*kutika /mitika*} = Kijibaiskeli/Jibaiskeli > Vijibaiskeli/Majibaiskeli

21. {*xatajwa /rutajwa*} > {*kutaywa/mitajwa*} = Kijogoo/Jogoo > Vijogoo/Majogoo

54. {*axakaβɔ/ɔrukaβɔ*} > {*ɔkukaβɔ/emikaβɔ*} = Kigao/Gao > Vigao/Magao

Katika mifano hii, kizuiwa /b/ katika neno /imbako/ ni kizuiwa ghuna cha midomo ambayo imesilimishwa na /m/ inayoitangulia pindi inapofungamana na mofimu ya ukuzaji au udunishaji. /m/ inapodondoshwa/b/ inabadili sifa ya ughuno na kuwa na sifa ya sauti endelezi /β/ ambayo hutamkwa kwa kuhusishwa na mpumuo kama /b^h/. Sauti hii ilibainika kudhohofika ilipopata sifa ya mpumuo. Kwa hali hii, segmenti hii huchukuana vyema na mofu {axa-/ɔru > ɔku-/emi-} kama mofu za udunishaji na ukuzaji mtawaliwa katika mfumo-sauti ya Kiwanga.

Badiliko hili linatupa neno lenye umbo tofauti na neno asilia (katika hali ya wastani). Maneno yote yenye sifa za kifonolojia sawa na hili kwa mantiki ya utafiti huu yalidhihirisha mfanyiko sawa wa kimofonolojia.

Vile vile, deta hii ilibaini kuwa iwapo segmenti ya mzizi ni kizuiwa ghuna lakini inayotanguliwa na nazali /n/ au /ŋ/, segmenti kama hiyo hupoteza ughuna wake na kuwa sighuna. Kwa mfano, katika neno {indika} na {iŋabɔ} kizuiwa ghuna /d/ cha ufizi hudhoofika na kuwa kizuiwa kisoghuna /t/ cha ufizi na ambacho huchukuana na mofimu {xa-/ru- > ku-/mi-} za udunishaji na ukuzaji mtawaliwa kama ilivyo:

{*indika/tsindika*} ---> {*xatika/rutika > kutika/mitika*}

Kwa upande mwingine, segmenti ghuna /g/ katika neno kama vile {ingabo} ambayo ni kizuiwa cha kaaka laini, hudhoofika na kuwa /k/ ambayo ni kizuiwa isoghuna cha kaaka laini wakati ambapo /ŋ/ ya hali ya wastani hudondoshwa. Neno jipya huchukua mofu {axa-/oru- > oku-/emi-} na kuwa:

{*iŋaβɔ/tsiŋaβɔ*} ---> {*axakabɔ/ɔrukabɔ > ɔkukabɔ/emikabɔ*}

Mfanyiko huu uliweza kufasiriwa na kanuni ifuatayo;

{in-/tsi-} → +/ŋ/ au /g/<---> {axa-/ɔru-/ɔku-/emi-} ---> /k/

4.4.2 Segmenti zenye Vikwamizwa

Fonimu za vikwamizwa hutamkwa alasauti mbili zinapokaribiana halafu kupunguza upenyo wa bombasauti kiasi. Hali hii huifanya hewa kupita kwa mkwaruzo au mkwamizo wakati sauti inapotamkwa. Sauti za aina hii huweza kutamkwa popote pale kinywani kama anavyodai Mgullu (1999). Mifano yake tulizodonoa ni k.v;

4.4.2.1 Vikwamizwa vya midomo

Sauti hizi hutamkwa midomo inapokaribiana na hivyo sauti husika hutamkwa kwa mkondohewa kupita baina ya midomo kutamka sauti kama vile /β/.

Segmenti yenye sifa hii huweza kuunda maneno yafuatayo yanavyotumikizwa kwenye baaadhi ya tungo;

Nam.	Umoja	Wingi
3.	Udunishaji: <i>Lera axaβa:lɔ khayakha</i> > <i>Lera ɔruβa:lɔ ruyakha.</i>	
	Ukuzaji: <i>Lera ɔkuβa:lɔ okuyakha</i> > <i>Lera emiβa:lɔ emiyakha.</i>	
	Tafsiri: Leta kijisu kipya > leta vijisu vipya. (udunishaji)	
	Leta jisu jipya > lete majisu mapya. (ukuzaji)	
4.	Udunishaji: <i>Ndakhakula axaβakɔ</i> > <i>Ndakhakula ɔruβakɔ.</i>	
	Ukuzaji: <i>Ndakhakula okubako</i> > <i>Ndakhakula emiβakɔ.</i>	
	Tafsiri: Nimenunua kijembe > Tumenunua vijembe . (udunishaji)	
	Nimenunua jembe > Tumenunua majembe . (ukuzaji)	
15.	Udunishaji: <i>Ndisundule axaβerɛkha mama</i> > <i>Ndisundule ɔruβerɛ rwa mama.</i>	
	Ukuzaji: <i>Ndisundule ɔkuβerɛ kwa mama</i> > <i>Ndisundule emiβerɛ tsia mama.</i>	

Tafsiri: Nimemwaga **kijitama** cha mama >Nimemwaga **vijitama** vya mama.

(udunishaji)

Nimemwaga **jitama** la mama > Nimemwaga **majitama** ya mama.(ukuzaji)

39. Udunishaji: *axaβule: khasieruwe>ɔruβule: rusieruwe.*

Ukuzaji: *ɔkuβule: kusieruwe>emiβule: chieruwe.*

Tafsiri: **Kijimbi** kimesagwa >**vijimbi** vimesagwa. (udunishaji)

Jimbi limesagwa >**majiwimbi** yamesagwa. (ukuzaji)

50. Udunishaji: *xaβaka khalire imbusi >ruβaka rulire tsimbusi.*

Ukuzaji: *kuβaka kulire imbusi >miβakachilire tsimbusi.*

Tafsiri: **Kijichatu** kimemla mbuzi >**vijichatu** vimewala mbuzi. (udunishaji)

Jichatu limemla mbuzi >**majichatu** yamewala mbuzi. (ukuzaji)

62. Udunishaji: *axεβa:likhachesinja baraka >ɔruiβa:li ruchesinjabaraka.*

Ukuzaji: *ɔkuiβa:likuchesinjabaraka>emiβa:libachesinjabaraka.*

Tafsiri: **Kijialimu** kinafundishavijana >**Vijialimu** vinafundisha vijana. (udunishaji)

Jialimu linafundisha vijana >**Majialimu** yanafundisha vijana. (ukuzaji)

Mifano hii ilitosha kuonyesha kuwa /β/ kikwamizwa sikhuna cha midomo kinadhihirisha muingiliano wa kipekee na mofimu za ukuzaji na udunishaji. Katika mazingira tofauti, /β/ hutanguliwa na nazali /m/ katika hali ya wastanikama ilivyo katika maneno kama vile;

3. /-βa:lɔ/: /imβa:lɔ>tsimβa:lɔ --- >axaβa:lɔ> ɔruβa:lɔ --- >ɔkuβa:lo >emiβa:lɔ

4. /-βakɔ/: /imβakɔ>tsimβakɔ--->axaβakɔ> ɔruβakɔ--->ɔkuβakɔ> emiβakɔ

Uwepo wa nazali katika mofu ya hali ya wastani huchochea mfanyiko wa usilimisho wa sauti /b/. kama inavyodhirika katika neno **{imbako >tsimbako}* au **{imba:lo}*. Hali hii haiambatani na mfumo sauti ya neno hili katika Kiwanga. Maneno haya yanapodunishwa

au kukuzwa /m/ hudondoshwa huku /b/ kipasuo ghuna cha midomo ikihafifishwa na kuwa/β/ ambayo ni kikwamizwa sighthuna cha midomo. Sifa hii huifanya kuungana na mofu {axa/ɔru} wakati wa kudunisha neno husika au {ɔku/emi} wakati wa kukuza neno husika. Kanuni ifuatayo iliwezakutumiwa kuonyesha mabadiliko hayo;

$$\{im-/tsim-\} \rightarrow +/b/<--->\{axa-/ɔru-/ɔku-/emi-\}---> /β/$$

Hata hivyo taswira hii haijitokezi kwa maneno yote yenye segmenti /β/ kwenye mizizi. Baadhi ya maneno haya hayatangulizwi na nazali yoyote kama inavyodhihirika kwenye maneno yafuatayo;

15. /-βere/: /amaβere> amaβere--->axaβere>ɔruβere---> ɔkuβere >emiβere/

39./-βule/: /βule:> tsiβule:---> xaβule:> ruβule:--->kuβule:>miβule:/

50./-βaka/: /iβaka> tsiβaka---> axaβaka>ɔruβaka---> ɔkuβaka>emiβaka/

Mifano hii inajifunga kwa sifa ya kuwa sauti hizi ni vikwamizwa visoghuna na kwa hivyo zitafuata utaratibu wa kukubaliana na mofu {axa/ɔru} au {oku/emi} za udunishaji na ukuzaji mtawaliwa.

Hata hivyo mfanyiko wa mvuto wa irabu hufanya baadhi ya nomino za Kiwanga kutozingatia viambishi vya kawaida {i/tsi}. Nomino hizi hukosa kuchukua kiambishi chochote. K.m;

62. /-βa:li/: /muiβa:li>beβa:li--->axeβa:li>ɔruβa:li--->ɔkuβa:li>emi:βa:li/

Katika mfano huu, kuna mvuto baina ya irabu /a/ ya mofu ya udunishaji katika mofu {axa-} na /i/ ya segmenti kama ilivyo katika *{muiβa:li}. Mvuto huu wa irabu huibua irabu /ε/ ambayo huunda mofu {axe-} ya udunishaji katika umoja. Kwa hivyo tulitathmini kuwa neno kama hilo huwa na muundo tofauti kabisa linapodunishwa kwa umoja.

4.4.2.2 Vikwamizwa vya midomo-meno

Sauti hizi hutamkwa mdomo wa chini unapokaribiana na meno ya juu hivyo huacha upenyu mdogo unaochangia matamshi ya sauti sighthuna /j/ katika Kiwanga. Baadhi ya

maneno yalio tumikizwa kwenye tungo na yenye sauti /j/ katika segmenti zao ni pamoja na;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

5. Udunishaji: *Amusukunire **axajusi** akhatofu > Wabasukunire **ɔrujusi** rutofu.*

Ukuzaji: *Amusukunire **ɔkujusi** okutofu > Wabasukunire **emijusi** mitofu.*

Tafsiri: Amemrushia **kigumicheepesi** > Wamewarushia **vigumi** vyepesi.

(udunishaji)

Amemrushia **gumijepesi** > Wamewarushia **magumimepesi**. (ukuzaji)

49. Udunishaji: *Yombakwanende **axajumu** > Bombakhwanende **ɔrujumu**.*

Ukuzaji: *Yombakhwanende **ɔkujumu** > Bombakhwanende **emijumu**.*

Tafsiri: Alijengwa na **kijiganga** > Walijengwa na **vijiganga**. (udunishaji)

Alijengwa na **jiganga** > Walijengwa na **majiganga**. (ukuzaji)

51. Udunishaji: ***axajux** ɔkhononie likoko > **ɔrujux** ɔruononie tsikoko*

Ukuzaji: ***ɔkujux** ɔkuononielikoko > **emijux** ɔchinoniet sikoko*

Tafsiri: **Kijifuko** kimeharibu mgomba > **Vijifuko** vimeharibu migomba.

(udunishaji)

Kijifuko kimeharibu mgomba > **Vijifuko** vimeharibu migomba.

(ukuzaji)

Sheria ifuatayo iliweza kutumiwa kufafanua maumbo ya nomino hizi;

$$\{i-/tsi-\} \longrightarrow +/u/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/emi\} --- > /j/$$

Kanuni hii inaelekeza kuwasegmenti yenye sauti sikhuna /j/ itasalia kuwa na sauti hiyo iwapo inafuatwa na irabu ya nyuma /u/. Kwa hali hii, wakati wa kudunisha au kuikuza nomino yenye muundo kama huu, segmenti hiyo itachukuana na mofimu {axa-/ɔru-}

na{ɔku-/emi-} mtawalia za udunishaji na ukuzaji kama inavyodhihirika katika maumbo ya nomino.

5. /-jusi/: /ijusi >tsijusi--->axajusi >ɔrujusi--->ɔkujusi >emijusi/

49./-jumu/: /mujumu>bajumu--->axajumu>ɔrujumu--->ɔkujumu>emijumu/

52. /-juxɔ/: /ijuxɔ> tsijuxɔ--->axajuxɔ >ɔrujuxɔ--->ɔkujuxɔ>emijuxɔ/

Katika hali ya wastani nomino hizi zinadhihirisha mkondo tofauti wa mofimu za wastani kwa umoja na wingi. Mofu hizi ni {i/tsi-} kama ilivyo {ijusi>tsijusi}.Kutokana na tofauti za kimatamshi baadhi huchukua viambishi {mu/ba-} ilhali mengine huchukua {ɔmu-/aba}. Mitindo hii tofauti haibadili maumbo ya nomino husika na kwa hivyo tulizingatia kutumia mofu {mu-/ba} kuwasilisha dhana ya umoja na wingi.

4.4.2.3 Vikwamizwa vya ufizi

Vikwamizwa vya ufizi ni pamoja na; /s/ na /z/ ambavyo ni sauti sikhuna na ghuna mtawalia. Kwa mujibu wa Mgullu (1999), Sauti hizi hutamkwa kwa bapa la ulimi kukaribia sana ufizi na kuacha upenyu mdogo ambao huweza hewa kupita kwa mchirizi wakati wa kutamka sauti hizo. Mifano ifuatayo inaonyesha nomino zenye segmenti za vikwamizwa vya ufizi katika sentensi;

Nam.	Umoja	Wingi
17.	Udunishaji: <i>xasurusi khalimushitioli</i> > <i>rusurusi ruli mushitioli</i> . Ukuzaji: <i>kusurusi kuli mushitioli</i> > <i>misurusi chili mushitioli</i> . Tafsiri: Kijifahali kimo zizini > vijifahali vimo zizini. (udunishaji) Jifahali limo zizini > majfahali yamo zizini. (ukuzaji)	
22.	Udunishaji: <i>xasiani khabayanga</i> > <i>rusiani rubayanga</i> . Ukuzaji: <i>kusiani kubayanga</i> > <i>misiani chibayanga</i> . Tafsiri: Kijivulanakinacheza > vijivulana vinacheza. (udunishaji) Jivulanalinacheza > majivulana yanacheza. (ukuzaji)	

60. Udunishaji: *xasɔ:lɔkhopana muno>rusɔ:lɔ ruopana muno.*
 Ukuzaji: *kusɔ:lɔ kwopana muno>misɔ:lɔchiopana muno.*

Tafsira: **Kijifahali** kilipigana sana >**vijifahali** vilipigana sana. (udunishaji)

Jifahalilipigana sana >**jahali** walipigana sana. (ukuzaji)

21. Udunishaji: *xanzɔju khabirirekhumuanda >runzɔju rubirirekhumuanda.*
 Ukuzaji: *kunzɔju kubirire khumuanda> minzɔju chibirirekhumuanda.*

Tafsiri: **Kidovu** kimepita barabarani >**vidovu** vimepita barabarani. (udunishaji)

Dovu limepita barabarani >**madovu** yamepita barabarani. (ukuzaji)

23. Udunishaji: *xanzukhayekhaposhe>runzu ruaye rupomoshe.*
 Ukuzaji: *kunzukuayekupomoshe>minzuchiabochipomoshe.*

Tafsiri: **Kijumbachake**kimebomoka>**vijumba** vyaovimebomoka. (udunishaji)

Jumbalake limebomoka >**majumba** yao yamebomoka. (ukuzaji)

Mifano hii ya nomino za Kiwanga ilionyesha kuwa mifanyiko tofauti ya kimofonolojia hupelekea maumbo tofauti ya nomino baada ya kudunishwa au kukuzwa. La msingi ni kuwa zote huchukua mofu {*xa-/ru-*} na {*ku-/mi-*} za udunishaji na ukuzaji mtawalia. Kanuni ifuatayo iweza kurejelewa kupambanua mabadiliko husika;

$$\{in-/tsin-\} \longrightarrow +/z/<--->\{xa-/ru-\}/\{ku-/mi-\}--->/n/$$

Katika hali ya wastani mizizi yenye vikwamizwa ghuna ya ufizi huchukua kiambishi {*in-/tsin-*} kama inavyodhihirika katika (23). {*inzu/tsinzu*} na (21). {*inzofu/tsinzofu*}. Katika maneno haya /n/ ya kiambishi hupelekea kuwepo kwa mfanyiko wa usilimisho wa /z/ ya segmenti ya mzizi. Ili dhahirika kuwa sifa hizi za unazali huchukuliwa na segmenti ya mzizi na hivyo wakati wa kudunisha au kukuzwa kwa nomino husika /n/ huhifadhiwa na segmenti ya mzizi. /a,ɔ,ɛ/ ya mofu za udunishaji na ukuzaji {*axa/oru/oku/emi-*} hudondoshwa kwenye umbo jipya la nomino. Umbo jipya kuchukua mofu {*xa-/ru-*} ya udunishaji na {*ku-/mi-*} ya ukuzaji ili kuafikiana na mfumo-sauti ya Kiwanga kama inavyodhihirika katika maneno haya;

12. /-zala/: /inzala >tsinzala---> xanzala > runzala---> kunzala >minzala/

21. /-zɔfu/: /inzɔju > tsinzɔju--->xanzɔju >runzɔju --->kunzɔju > minzɔju/

23. /-zu/: /inzu > tsinzu---> xanzu > runzu---> kunzu >minzu/

Kwa upande mwingine kikwamizwa sighthuna /s/cha ufizi hakiathiriwi na mfanyiko wa usilimisho kama ilivyo kikwamizwaghuna. Kutokana na msambao wa kimatamshi /s/ huchukuana na mofu za udunishaji na ukuzaji sawa na kikwamizwa ghuna cha ufizi. Badiliko hilo laweza kuonyeshwa kupitia kanuni ifuatayo;

$$\{i-/tsi-\} \longrightarrow +/s/ <---> \{xa-/ru-\} / \{ku-/mi\} ---> /s/$$

Kanuni hii inarejelea dhana kuwa segmenti yenye sauti /s/ itachukuana na mofu za udunishaji au ukuzaji sawa na ilivyo /z/ japo bila kuonyesha mfanyiko wowote wa kimofonolojia. Mifano ya maneno yenye kuonyesha mabadiliko hayo ni kama vile;

17. /-surusi/: /isurusi >tsisurusi---> xasurusi>rusurusi---> kusuusi>misurusi/

22. /-siani/: /musiani >βasiani---> xasiani> rusiani---> kusiani >misiani/

33. /-swi/: /iswi >tsiwi--->xaswi> ruswi---> kuswi > miswi/

60. /-sɔ:lɔ/: /isɔ:lɔ>tsisɔ:lɔ--->xasɔ:lɔ> rusɔ:lɔ---> kusɔ:lɔ> misɔ:lɔ/

Hata hivyo katika mifano hii tulibaini kuwa wakati mwingine baadhi ya maneno huchukua viambishi {mu-/βa-} katika hali ya wastani kuonyesha umoja na wingi mtawalia. Badiliko hili tumekwisha lieleza kwa undani hapo awali kuwa huchangiwa na tofauti za kimatamshi kwa baadhi ya wasemaji. Hata hivyo hali hii haiathiri mabadiliko katika umbo la nomino lililodunishwa au kukuzwa linapokokotezwa kutoka umbo-ndani hadi umbo-nje kama lilivyokuwa lengo la utafiti huu.

4.4.2.4 Vikwamizwa vya kaakaa gumu

Kiwanga kilionyesha kuwana aina moja ya kikwamizwa cha kaakaa gumu /ɟ/ ambacho ni sighthuna. Sauti hii hutamkwa bapa la ulimi linapokaribia sana kaakaa gumu na hivyo kuruhusu mkondohewa kupita kwa mkwaruzo wakati wa kutamka sauti hii. Tulibaini

mifano kadhaa ya maneno yenye segmenti ya mzizi inayozingatia sifa hii ya kifonolojia. Baadhi ya maneno hayo tumeyaorodhesha katika tungo zifutazo;

11. Udunishaji: *Omuruchi yekhale khu **axajumbi**>Baruchi bekhale khu **ɔrujumbi**.*

Ukuzaji: *Omuruhi yekhale khu **ɔkujumbi**>baruchi bekhale khu **emijumbi**.*

Tafsiri: Kiongoziamekalia **kijitichaenzi**> Viongozi wamekalia **vijitivyaenzi**.

(udunishaji)

Viongozi wamekalia **jiti la enzi**> Viongozi wamekalia **majitiyaenzi**.

(ukuzaji)

13. Udunishaji: *Rera **axejɔ** xanje > Rera **ɔruɛjɔ** rwanje.*

Ukuzaji: *Rera **ɔkuɛjɔ** kwanje > Rera **emiɛjɔ** mianje.*

Tafsiri: Letak**jifagio** changu > Leta **vijifagio** vyangu. (udunishaji)

Leta **jifagio** langu > Leta **majifagio** yangu. (ukuzaji)

45. Udunishaji: ***axɔle** khe khalaba > **ɔruɔle** rwe rwalaba*

Ukuzaji: ***ɔkuɔlekwe** kwalaba > **emiɔle** chie chialaba*

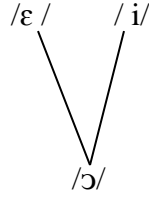
Tafsiri: **Kijiparachake** kinang'ara > **Vijipara** vyao vinang'ara. (udunishaji)

Jiparalake linang'ara > **Majipara** yao yanang'ara. (ukuzaji)

Kutokana na mifano hii ya maneno, tuliweza vilevile kuunda kanuni inayoweza kuzingatwa kupambanua mabadiliko ya kimuundo wakati wa kukokotoa umbo-ndani hadi umbo-nje nomino zenye segmenti ya aina hii zinapodunishwa au kukuzwa;

$$\{i-/tsi-\} \longrightarrow +/V/<---> \{axa-/ɔru-\}/\{ɔku-/emi-\}---->-\{/$$

Utafiti huu ulipendekeza kuwa sauti sikhuna /ɔ/ kwenye segmenti ya mzizi wa nomino hudondoshwa kwakufuatwa na vokali za mbele /i, ε/ katika mchakato wa kudunishwa au kukuzwa kwa nomino husika. Hali kadhali hutokea mvuto wa vokali baina ya vokali /i, ε/ kuunda vokali /ɔ/;

Vokali /ɔ/ hutokea kuwa segmenti kutokana na mifanyiko hiyo. Wakati wa kudunisha au kukuza nomino /a/ ya mofu {axa} hudondoshwa na kuwa na muumbo ufuatayo;

13. /-]iɛjɔ/: /ɛ]iɛjɔ>fiɛjɔ--->axɛjɔ>ɔruɛjɔ--->ɔkuɛjɔ>emiɛjɔ/

45. /-]iɔlɛ:/i]iɔlɛ>tsi]iɔlɛ--->axɔlɛ>ɔruɔlɛ--->ɔuɔlɛ>emiɔlɛ/

Iliweza kubainika kuwa udondoshaji hutawala pakubwa maumbo ya nomino yenye segmenti /j/. Nomino zisizoongozwa na mvuto wa irabu husalia kuchukua mofu {axa- /ɔru-}/ {ɔku-/emi-}. Irabu /i/ ya segmenti katika mizizi pia hudondoshwa na mzizi kusalia na sauti konsonati ambayo ndiyo hufungamana na mofu hizo za udunishaji au ukuzaji nomino kama invyodhihirishwa na kanuni ifuatayo;

{i-/tsi-} → +/K/ <---> {axa-/ɔru-}/ {ɔku-/emi-} ----> /j/

Kwa mujibu wa kanuni hii, segmenti ya mzizi /j/ hudondosha pamoja na vokali /i/ pindi inapokuzwa au kudunishwa. Segmenti hiyo husalia kuwa na konsonanti /j/ ambayo huchukua na mofu {axa-/ɔru-}/ {ɔku-/emi-} za udunishaji na ukuzaji mtawalia. Baadhi ya nomino zilizozingatia kanuni hii ni;

11. /-]ijumbi/: /i]ijumbi>jijumbi--->axajumbi>ɔrujumbi--->ɔkujumbi>emijumbi/

4.4.2.5 Vikwamizwa vya kaaka laini

Sauti hizi hutamkwa kwenye kaaka laini bapa la ulimi linapokaribiana na kaaka laini na kuacha uwazi mdogo wa mkondohewa kupitia, sauti husika inapotamkwa. Ilibainika kuwa Kiwanga huwa tu na kikwamizwa sikhuna /x/ cha kaaka laini na wala sio ghuna. Mfano wa tungo lenye nomino linalozingatia muundo huu ni;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

64. Udunishaji: *axaxasi khali nende mima milayi* > *ɔruxasi ruli nende mima milayi*.

Ukuzaji: *ɔkuxasi kuli nende mima milayi >emixasichilinende mima milayi.*

Tafsiri: **Kijanajike** kina tabia nzuri >**Vijanajike** vina tabia nzuri. (udunishaji)

Janajike lina tabia nzuri >**Majanajike** yana tabia nzuri. (ukuzaji)

Segmenti hii haiathiriwi na mfanyiko wowote. Hata hivyo tofauti za msambao wa kimazingira wakati wa matamshi huifanya kuchukuana barabara na mofimu {axa-ɔru-} / {ɔku-/emi-} za udunishaji na ukuzaji mtawalia. Mfano ufuatao unaonyesha mabadiliko katika umbo la nomino kutokana na mchakato wa udunishaji na ukuzaji;

64. /-xasi/ : /muxasi>βaxasi--->axaxasi >ɔruxasi--->ɔkuxasi>emixasi/

Tuliwezakutumia jedwali lifuatalo kuonyesha mchakato wa mabadiliko yanayohusu segmenti zenye vitamkwa unaokubalika na usiokubalika.

Unaokubalika		Usiokubalika	
<i>mu-xasi</i>	<i>βa-xasi</i>	<i>mu-xasi</i>	<i>βa-xasi</i>
↓	↓	↓	↓
<i>axa-ɔru-xasi</i>	<i>ɔku-/emi-xasi</i>	<i>xa/ku-xasi</i>	<i>ku/mi-xasi</i>

Jedwali 5: Segmenti zisizoathirika na mifanyiko ya kimofonolojia

4.4.3 Segmenti zenye vizuiwa-kwamizwa

Sauti hizi hutamkwa kwa kuhusisha zaidi ya namna moja ya kutamka kwa mujibu wa Mgullu (1999). Sauti hizi hutamkwa kwa kufungiwa kabisa kwa hewa na ala za sauti kisha hewa hiyo kuachiliwa ipite ghafla kwa mpasuko japo ala husika haziachani kabisa; huacha mwanya mdogo ambapo hewa huendelea kupita kwa shida hivi kwamba mkondohewa huo hupita kwa kukwamizwa au kwa mkwaruzo. Mfano ufuatao unaonyesha nomino ambayo imetumikizwa katika tungo;

35. Udunishaji: *axɛfɪfɪkha lingangaomwana >ɔruiɪfɪfɪru lingangaabana.*

Ukuzaji: *ɔkuiɪfɪfɪku lingangaabana >emi:fɪfɪchi lingangaabana.*

Tafsiri: **Kibundi** kinamtazma mtoto >**Vibundi** vinawatazama watoto. (udunishaji)

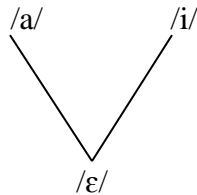

Jibundi linamtazma mtoto >**Mabundi** yanawatazama watoto. (ukuzaji)

Ilibainika kuwa segmenti za nomino ambazo huanza kwa sauti /ʃ/ huchukua mofu ya udunishaji na ukuzaji {axa-/ɔru-}/{ɔku-/ɛmi-} mtawalia. Katika kauli ya wastani mzizi {-ʃiʃi} huchukua mofu {i-/tsi-} ambayo hupachikwa kwenye mzizi kuunda nomino {iʃiʃi/tsiʃi}. Uteuzi huu wa mofu na segmenti /ʃ/ ya mzizi wa nomino huweza kufasiri kupitia kanuni ifuatayo;

$$\{i-/tsi\} \longrightarrow +N/<---> \{axa-/ɔru-/\{ɔku-/ɛmi-}---> /ʃ/$$

Kwa mujibu wa kanuni hii, tulizingatia kuwa segmenti sighthuna /ʃ/ya kaakaa gumu itaambishwa {i-/tsi} ya wastani iwapo inatanguliwa na vokali hasa /i/.Segmenti hii huifadhi /i/ katika hali yakudunishwa au kukuzwa. Fonimu /i/ huwa sehemu tangulizi ya mzizi wa nomino. Katika hali ya kudunisha nomino kwa umoja {axa-} huungana na {-iʃiʃi} kuunda nomino *{axaiʃiʃi} ambayo huwa na umbo hilo kiothografia lakini hutukia kuwepo mfanyiko wa kifonolojia ambao hubadili umbo la neno hili. /a/ ya mofu {axa-} na {i-} ya mzizi huathiriwa na mfanyiko wa mvuto wa irabu na kuwa /ɛ/ neno hilo linapotamkwa;

Neno hili hivyo basi, hubadili umbo na kuwa {axɛʃiʃi}. Hata hivyo katika wingi {i-} ya mzizi huhifadhiwa na kuwa {ɔruiʃiʃi}. Neno hili linapokuzwa kutokana na mfanyiko wa uwiano wa irabu ambapo irabu /u/ au /i/ za {ɔru-} na {ɛmi-} huchukuana na irabu /i/ ya segmenti ya mzizi. Mabadiliko haya yanaweza kuonyeshwa katika mfano ufuatao;

$$35. /-ʃiʃi/: /iʃiʃi >tsi:ʃiʃi--->axɛʃiʃi>ɔruiʃiʃi---> ɔkuiʃiʃi >ɛmi:ʃiʃi/$$

Kwa upande mwingine, segmenti zenye kizuiwa–kwamizwa ghuna /j/ huchukua mofu {axa-/ɔru-}/{ɔku-/emi-} japo kwa kuzingatia kanuni tofauti. Nomino yenye segmenti hii yaweza kuonyeshwa katika mfano ufuatao;

8. Udunishaji: **axanji:ra** khatsia khu shiribwa>**ɔrunji:ra** rutsia xufiribwa.
 Ukuzaji: **ɔkunji:ra** kutsia khu shiribwa>**eminji:ra** tsitsia khufiribwa.

Tafsiri: **Kiji**akinaelekeakwenyelango kuu >**viji**vinaelekeakwenyelango kuu.

(udunishaji)

Jialinaelekea kwenye lango kuu >**maji**ayanaelekea kwenye lango

kuu. (ukuzaji)

4.4.4 Segmenti zenye Nasali

Sauti hii hutamkwa kwa mkondo hewa kuelekezwa kutokea puani badala ya kinywani. Hali hii hutokana na ala mbili kushikana pamoja katika bomba-sauti na kuzuia mkondo hewa kutokea kinywani. Kwa mfano, midomo inapogusana huzuia mkondohewa kutokea kinywani na hivyo kuilekeza puani kutoa sauti /m/. Ncha ya ulimi unapogusa ufizi huelekeza mkondohewa puani na kutamkiwa kwa sauti /n/ na inapogusa kaakaa gumu sauti /p/ hutamkwa. Mifano ya nomino hizo kwenye tungo ni pamoja na;

Nam. Umoja Wingi

8. Udunishaji: Akharaka khali nende **axamɔ:ni** khabii>oruraka ruli nende
ɔrumɔ:ni rubii.

Ukuzaji: Okuraka kuli nende **ɔkumɔ:ni** kubii >Emiraka mili nende **emimɔ:ni**
 mibii.

Tafsiri: Kijana huyu ana **kijichokibaya**> vijana hawa wana **vijichovibaya**.

(udunishaji)

Kijana huyu ana **jichobaya**> vijana hawa wana **majichomabaya**. (ukuzaji)

34. Udunishaji: *axanajusikhanjekhakukorere* > *orunajusi* rwanjerukorere.

Ukuzaji: *okunajusikwanjekukorere* > *emijnajusichianjekhikorere*.

Tafsiri: **Kijimbichangukimepotea** > **Vijimbi** vyetu vimepotea. (udunishaji)

Jimbi langu limepotea > **Majimbi** yetu yamepotea. (ukuzaji)

38. Udunishaji: *Yakhaloba axaneni* > *Bakhaloba oruneni*.

Ukuzaji: *Yakhaloba okuneni* > *Bakhaloba emineni*.

Tafsiri: Anevua **kijisamaki** > wamevua **Vijisamaki**. (udunishaji)

Anevua **jisamaki** > wamevua **Majisamaki**. (ukuzaji)

57. Udunishaji: *axamu* khano khalamera > *orumu* runo rulamera.

Ukuzaji: *okumu* kuno kulamera > *emimu* chino chilamera.

Tafsiri: **Kibegu** hiki kitamea > **Vibegu** hivi vitamea. (udunishaji)

Begu hili litamea > **Mabegu** haya yatamea. (ukuzaji)

Kwa kuchanganua miundo ya nomino hizi kanuni ifuatayo iliweza kutumika katika kufasiri deta ya utafiti huu;

$$\{i-/tsi-\} \longrightarrow +/N/ <---> \{axa-/oru-/oku-/emi-\} ---> -/n/$$

Segmenti nasali yenye sura tofauti na ambayo ilitajwa kama fonimu jumuishi /N/ huchukua viambishi *{i-/tsi-}* katika hali ya wastani umoja na wingi. Segmenti hiyo huchukuamofu *{axa-/oru-/oku-/emi-}* za udunishaji na ukuzaji nomino. Uteuzi huu wa mofu na mzizi unatokana na mfanyiko wa usilimisho pamwe wa nazali katika hali wa wastani. Vokali /i/ ya kiambishi *{i-/tsi-}* husilimishwa na fonimu jumuishi /N/ ya segmenti ya mzizi kwa kudondosha /n/ ya *{in-/tsin-}* segmenti ikitangulizwa na /n/ na kisha kufuatwa na kizuiwa kv /d/ katika maneno {indabuji} nk. Usilimisho huu ni zao la kudondoshwa kwa sauti /n/ ndiposa segmenti zote zenye fonimu jumuishi /N/ zikachukua

{i-/tsi-}katika wastani na {axa-/ɔru-/ɔku-/emi-}zinapodunishwa au kukuzwa. Mabadiliko haya yanaweza kuonyeshwa katika maumbo ya maneno yafuatayo;

8. /-mɔ:ni:/imɔ:ni>tsimɔ:ni--->axamɔ:ni >ɔrumɔ:ni--->ɔkumɔ:ni>emimɔ:ni/
 34. /-nafusi:/ijnajusi>tsijnajusi--->axanajusi >ɔrunajusi--->ɔkunajusi> emijnajusi/
 38. /-ɲeni:/iɲeni >tsiɲeni--->xaneni > ruɲeni--->kuneni >miɲeni/
 57. /-m:uɔ:/im:uɔ>tsim:uɔ --->axam:uɔ> ɔrum:uɔ--->ɔkum:uɔ>emim:uɔ/

4.4.5 Segimenti zenye Kitambaza

Hutamkwa kwa ncha ya ulimikugusa ufizi na kuruhusu mkondohewa kupita kando kando ya ulimi. Kiwanga kilibaini sauti /l/ kuwa yenye sifa hii.

Baadhi ya maneno yenye segmenti zilizodhihirisha sifa hii ni kama yafuatayo kwenye tungo hizi;

24. Udunishaji: *axɔlukhokhalinende mamera >ɔruɔlu rwo ruli nende mamera.*
 Ukuzaji: *ɔkuɔlu kwabo kuli nende mamera >emiɔluchienu ruli nende mamera.*

Tafsiri: **Kijipua** chako kina kamasi >**vijipu**avyaovina makamasi. (udunishaji)

Jipua lako lina kamasi >**majipua** yao yana makamasi. (ukuzaji)

48. Udunishaji: *axalalɔkhetsule amatsi >ɔrulalɔrwitsule amatsi.*
 Ukuzaji: *ɔkualɔkuitule amatsi >emilalɔmitsule amatsi.*

Tafsiri: **Kidarajakimejawa** na maji >**Vidaraja** vimejawa na maji. (udunishaji)

Daraja limejawa na maji >**Madaraja** yamejawa na maji. (udunishaji)

Tofauti na maneno mengine segmenti zenye vitambaza huchukuana na mofimu{amɔ-} na {ɔbu} katika hali ya wastani umoja. Sifa hii huchangia kuwepo kwa mfanyiko wa udondoshaji sawia na mvuto wa irabu. Hata hivyo, siyo maneno yote yenye kitambaza yatazingatia mabadiliko haya. Katika mfano wa hapa chini, irabu /a/ ya mofu {axa-} ya

udunishaji huvutwa na /ɔ/ ya mofimu {amɔ} ya wastanikatika (24). Katika kauli ya udunishaji na ukuzaji irabu /ɔ/ hutokea kuwa na wakaa. Mabadiliko haya hayaonekani katika mfano wa (48) licha ya kuwa maneno yote yana segmenti yenye kitambaza /l/. Kanuni ifuatayo iliweza kutumiwa kufafanua mifanyiko hiyo;

$$\{amɔ\} \quad +V: \leftarrow \text{---} \rightarrow \{axa-ɔru-ɔku-emi-\text{---}\} /l/$$

Kanuni hii inaelekeza kuwa mvuto wa irabu utatokea tu kwenye segmenti ya kitambaza /l/ iwapo katika hali ya wastani mofu {amɔ} itazingatiwa katika umoja na wingi. Wakaa mrefu wa fonimu /ɔ/ hushuhudiwa maneno hayo yanapodunishwa au kukuzwa katika umoja na wingi.

Mabadiliko haya ni tofauti na (48). Mofu ya umoja ni tofauti na ile ya wingi katika hali ya wastani {βu-} na {tsi-} mtawaliwa. Japo mofu za udunishaji na ukuzaji ni {axa-ɔru-} na {ɔku-emi-} hakuna mifanyiko wowote ambao hutokea. Kanuni inayofafanua badiliko kama hili tuliweza kulionyesha kupitia kiolezo kifuatacho;

$$\{\beta u- / t s i-\} \longrightarrow +V: / \langle \emptyset \rangle \{axa-ɔru-ɔku-emi-\text{---}\} /l/$$

Segmenti ya mzizi wa nomino yenye sifa ya kitambaza haitaathirika na mifanyiko wowote. Itachukua mofu {βu-/tsi-} ya wastani. Wakatiwa ukuzaji na udunishaji itachukuana na mofu {axa-ɔru-ɔku-emi-}.

$$24. /-lu:/ \{amɔ:lu\} > amɔ:lu \text{---} > axaɔ:lu > ɔruɔ:lu \text{---} > ɔkuɔ:lu > emiɔ:lu/$$

$$48. /-lalɔ:/ \{\beta ulalɔ\} > tsialɔ \text{---} > axalalɔ > ɔrulalɔ \text{---} > ɔkulalɔ > emilalɔ/$$

4.4.6 Segmenti zenye Kimadende

Fonimu hii hutamkwa kwa ncha ya ulimi kupigapiga kwenye ufizi huku mkondohewa ukipita kandokando ya ulimi kwa mujibu wa Mgullu (1999). Baadhi ya maneno ambayo tulichunguza yametumikizwa kwenye tungo zifuatazo;

Nam.	Umoja	Wingi
------	-------	-------

16. Udunishaji: *axaraka kherukhanga* > *ɔruraka rwirukhanga*.

Ukuzaji: *ɔkuraka kwirukhanga* > *emiraka chirukhanga*.

Tafsiri: **Kijijana** kinakimbia > **Vijijana** vinakimbia. (udunishaji)

Jijana linakimbia > **Majijana** yanakimbia. (ukuzaji)

18. Udunishaji: *axaranyo* *khekhafimbire* > *oruranyo* *rwaborufimbire*.

Ukuzaji: *okuranyo* *kwekufimbire* > *miranyo* *chiabochifimbire*.

Tafsiri: **Kijipajachake**kimevimba > **Vijipajavyao** vimevimba. (udunishaji)

Jipajalake limevimba > **Majipajaya** yamevimba. (ukuzaji)

30. Udunishaji: *axaribwakhekalwe* > *oruribwaruikalwe*.

Ukuzaji: *okuribwakuikalwe* > *emiribwachikalwe*.

Tafsiri: **Kijilangokimefungwa** > **Vijilangavimefungwa**. (udunishaji)

Jilangolimefungwa > **Majilangayamefungwa**. (ukuzaji)

Maneno haya yanapodunishwa au kukuzwa huchukua mofimu {*axa-/oru-*} na {*oku-/emi-*} mtawalia na kuonyeshwa na kanuni ifuatayo;

{*omu-/ba-*} → /K/ < Θ > {*axa-/oru-/oku-/emi-*} --- > /r/

Segmenti zenye kimadende zilizochunguzwahazikubainikuwepokwa mifanyiko yoyote baina ya mofu na segmenti za mizizi ya nomino husika ambazo zimetanguliwa na konsonanti kama vile /r/. Mabadiliko katika maumbo ya maneno yaliweza kubashirika tu moja kwa moja na wasemaji wa Kiwanga kama ifuatavyo;

16. /-raka/: /muraka>βaraka--->axaraka>oruraka--->okuraka>emiraka/

18 /-ranyo/: /iranyo > amaranyo--->axaranyo>oruranyo--->okuranyo> emiranyo/

29. /-ribwa/: /iribwa>jiribwa--->axaribwa>oruribwa--->okuribwa>emiribwa/

4.4.7 Segmenti zenye Viyeyusho

Sauti hizi hutamkwa wakati ambapo mkondohewa hauzuiliwi na alasauti katika bombasauti na hivyo hewa hutoka kwa ulaini wakati wa kutoa sauti. Baadhi ya maneno yaliyotumikizwa kwenye tungo kutokana na uchunguzi wetu ni pamoja na;

Nam. Umoja Wingi

14. Udunishaji: *axajajwakhano nakhamemu >ɔrujajwa runonorumemu.*

Ukuzaji: *ɔkujajwa kuno nokumemu >emijajwa mino nemimemu.*

Tafsiri: **Kijishoka** hiki ni kikali >**Vijishoka** hivi ni vikali. (udunishaji)

Jishoka hili ni kali >**Majishokahaya** ni kali. (ukuzaji)

37. Udunishaji: *Ayabaaxajaβ>Bayabaɔrujaβ*

Ukuzaji: *Ayabaɔkujaβ>Bayabaemijaβ*

Tafsiri: Anachimba **kidimbwi**> Wanchimba **vidimbwi**. (udunishaji)

Anachimba **dimbwi**> Wanchimba **madimbwi**. (ukuzaji)

Sifa za kifonolojia za segmenti ya mizizi yenye viyeyusho hupelekea mofu {axa-/ɔru} na {ɔku-/emi} za udunishaji na ukuzaji mtawalia kufungana nayo kuunda maneno. Sifa hii ya mzizi wa nomino haukuonyesha kuathiriwa naq mifanyiko ya aina yoyote. Mifano ifuatayo iliweza kuonyesha maneno husika;

14 /-jajwa/: /ijajwa >tsijajwa--->axajajwa> ɔrujajwa--->ɔkujajwa >emijajwa/

37 /-jabɔ/: /ijabɔ>tsijabɔ--->axajabɔ>ɔrujabɔ--->ɔkujabɔ >emijabɔ/

Kanuni hii yaweza kurejelewa kupambanua kuwa segmenti yenye kiyeyusho hakitaathiriwa na mfanyiko wowote licha ya kuchukua mofimu maalum za ukuzaji na udunishaji;

{axa-/ɔru-/ɔku-/emi-} → +j/< θ >

SURA YA TANO

MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO

5.1 Utangulizi

Sura hii imeelezea kwa muhtasari kazi iliyofanyika katika sura za; kwanza, pili, tatu na nne. Mathalan, sura hii mbali na kutoa muhtasari wa utafiti wote, imefafanua mkabala uliozingatiwa katika utafiti huu kwa kufasiri dhana ya maumbo ya nomino yaliyokuzwa au kudunishwa mintarafu ya mifanyiko maalum ya kifonolojia kwa kuzingatia ukokotezwaji wa maumbo-ndani hadi maumbo-nje ya nomino za Kiwanga zinapoathiriwa na mifanyiko ya kimofonolojia kwa mujibu wa swala la utafiti. Matatizo yaliyoshuhudiwa au yaliyokumba utafiti pia yamefafanuliwa katika sura hii. Hatimaye mapendekezo yanayohusu matokeoya utafiti huu pia yalitolewa katika sura hii.

5.2 Muhtasari wa Tasnifu

Tasnifuhii imeainishwa katika sura tano mahususi. Sura ya kwanza ambayo imesheheni usuli wa mada ina swala la utafiti. Sehemu hiyo imeelezea kuhusu fasili ya jamii ya *Aba Wanga* kwa misingi ya historia inayofafanua asili yao pamoja na mfumo-sauti ya lugha ya Kiwanga. Vile vile imetaja sababu ya kutafitia Sarufi ya Kiwanga. Sababu hiyo imefinyangwa katika swalalautafitiambalo ni Mifanyiko ya Kimofonolojia ya Udunishaji na Ukuzaji wa Nomino za Kiwanga.

Malengo ya utafiti, maswali ya utafiti, umuhimu wa utafiti pamoja na upeo na mipaka sawa na misingi ya nadharia ni vitengo ambavyo vimeangaziwa kwa kina katika sehemu hii. Nadharia iliyotumikakatika uchanganuzi wa deta ya utafiti huu ni ile ya Fonolojia Umbo Upeo (FUU) ambayo ina mihimili mitatu: Kihimili Zalishi, Masharti-zuizi na Tathmini. Nadharia hiyo ilionyesha hatua kwa hatua ukokotezi wa umbo-nje kutoka kwa umbo-ndani nomino zinapodunishwa au kukuzwa.

Sura ya pili imeangazia yalioandikwa kuhusu mada ya utafiti. Sura hiyo ilichunguza kazi mbalimbali zilizohusu fonolojia sambamba na mifanyiko ya kifonolojia katika baadhi ya lugha za Kibantu. Utafiti uliohusu sarufi ya Kiwanga pia ulirejelewa katika sura hiyo. Maelezo ya sura ya pili yalidhihirisha kuwa hakuna uchunguzi wowote uliopata

kushughulikia dhana ya mifanyiko ya kimofonolojia mintarafu ya ukuzaji na udunishaji wa nomino katika lugha ya Kiwanga. Hii ndiyo sababu utafiti huu ulihusisha fonolojia na mofolojia ili kuziba pengohilo.

Sura ya tatu imeelezea kuhusu mbinu za utafiti ambazo zilitumiwa kurekodi na kuchanganua deta ya utafiti kwa mujibu wa malengo ya utafiti huu. Uteuzi wa sampuli pia umefafanuliwa ambapo takriban nomino sitini na tano zilifanyiwa uchunguzi kwa kutumia mijadala ya vikundi maalum pamoja na mahojiano ya kimakundi.

Sura ya nne imefafanua kuhusu matokeo ya utafiti huu. Sura hii imechanganua jinsi mifanyiko ya kimofonolojia inavyoathiri mabadiliko katika maumbo ya nomino za Kiwanga wakati wa kuzidunisha au kuzikuza. Mofu na kanuni maalum zinazotawala mifanyiko mahususi ya kimofonolojia pia imebainishwa ili kutimiza malengo ya utafiti huu.

Kila segmenti ya mzizi ilionyesha sifa maalum ya kifonolojia dhana ya kisarufi ambayo ilidhihirisha kuwa kila segmenti iliteuwa mofu maalum ya udunishaji au ukuzaji. Nia ya kufanya hivi ilikuwa ni kuonyesha hatua za ukokotezwaji wa umbo-nje toka kwa umondani. Kwa kuchambua hatua za ukokotezi, mifanyiko kama vile udondoshaji wa fonimu, kudhoofika kwa fonimu, uimarikaji kwa fonimu, mvuto wa irabu na usilimisho wa fonimu zilizingatiwa. Mifanyiko ya kimofonolojia ilitokana na hatua ya kuunganisha mofu za udunishaji na ukuzaji nomino husika pamoja na segmenti za mizizi ya nomino.

Sura ya tano imebaini matokeo ya utafiti uliofanywa. Tuliweza kubaini kuwa nomino za Kiwanga zinapodunishwa au kukuzwa baadhi ya maumbo-nje si matokeo ya mifanyiko ya kimofonolojia.

Maumbo haya yanaweza kutabirika moja kwa moja na msemaji asilia wa Kiwanga. Hata hivyo uchunguzi huu ulionyesha kuwa segmenti za nomino husika zenye sifa maalum za kifonolojia ziliathiriwa na mifanyiko ya kimofonolojia wakati umbo-ndani unapokokoteka hadi umbo-nje. Tunaweza kuonyesha hili kupitia mifano ifuatayo;

37 /-jabɔ/: ijabɔ>tsijabɔ/ axajabɔ> ɔrujabɔ/ ɔkujabo >emijabo/ = Kidimbwi

20 /-dika /: indika>tsindika/ axatika> ɔrutika/ ɔkutika> emitika/ = Baiskeli

5.3 Muhtasari wa Matokeo

Kutokana na matokeo ya utafitihuu, tuliweza kubainika kuwa mofimu zifuatazo hutumika kukuza na kudunisha nomino za Kiwanga mofu za hali ya wastani zinapoathiriana na segmenti za mizizi ya nomino husika;

i.	{xa-/axa-} katika umoja	}	kauli ya udunishwaji nomino
ii.	{ru-/ɔru-} katika wingi		
iii.	{ku-/ɔku-} katika umoja	}	kauli ya ukuzwaji nomino
iv.	{mi-/emi-} katika wingi		

Mifanyiko ya kimofonolojia ifuatayo ilibainika;

- i. Udondoshaji wa fonimu,
- ii. Kuimarika kwa fonimu,
- iii. Mvuto wa irabu,
- iv. Usilimisho pamwe wa nazali
- v. Kudhoofika kwa fonimu
- vi. Uwiano wa irabu.

Mifanyiko hiyo iliongozwa na sheria maalum za kifonolojia mofu husika zilipoathiriana na segmenti za mizizi ya nomino. Sheria hizo zilielekezwakutokana na vikwazo vya kimsambao zilizohusishwa na sifa za kifonolojia za segmenti za mizizi huzika. Baadhi ya sheria zilizopambanuliwa ni;

- i. $\{in-/tsin-\} \rightarrow +/d/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/emi-\} ---> /t/ =$ (segmenti yenye vizuiwa ghuna)
- ii. $\{in-/tsi-\} \rightarrow +/\eta \text{ au } g/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/emi-\} ---> /k/ =$ (segmenti yenye vizuiwa vinavyotanguliwa na nazali)
- iii. $\{im-/tsim-\} \rightarrow +/b/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/emi-\} ---> /β/ =$ (segmenti yenye vikwamizwa vya midomo)

- iv. $\{i-/tsi-\} \rightarrow +/u/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/ɛmi-\}---> /j/ =$ (segmenti yenye vikwamizwa vya midomo-meno)
- v. $\{in-/tsin-\} \rightarrow +/z/ <---> \{xa-/ru-\}/\{ku-/mi-\}---> /n/ =$ (segmenti yenye vikwamizwa ghuna vya ufizi)
- vi. $\{i-/tsi-\} \rightarrow +/s/ <---> \{xa-/ru-\}/\{ku-/mi-\}---> /s/ =$ (segmenti yenye vikwamizwa sikhuna vya ufizi)
- vii. $\{i-/tsi-\} \rightarrow +/V/ <---> \{axa-/ɔru-\}/\{ɔku-/ɛmi-\}----> -/l/ =$ (segmenti yenye vikwamizwa vya kaakaa-gumu kwa mvuto wa vokali)
- viii. $\{i-/tsi-\} \rightarrow +/K/ <---> \{axa-/ɔru-\}/\{ɔku-/ɛmi-\}---> /j/ =$ (segmenti yenye vikwamizwa vya kaakaa-gumu bila mvuto wa vokali)
- ix. $\{i-/tsi-\} \rightarrow +/V/ <---> \{axa-/ɔru-\}/\{ɔku-/ɛmi-\}---> /tʃ/ =$ (segmenti yenye vizuiwa-kwamizwa)
- x. $\{i-/tsi-\} \rightarrow +/N/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/ɛmi-\}---> -/n/ =$ (segmenti yenye nazali)
- xi. $\{amɔ\} \rightarrow +/V:/ <---> \{axa-/ɔru-/ɔku-/ɛmi-\}---> /l/ =$ (segmenti yenye kitambaza)
- xii. $\{\beta u-/tsi-\} \rightarrow +/V:/ <\Theta> \{axa-/ɔru-/ɔku-/ɛmi-\}---> /l/ =$ (segmenti yenye kitambaza bila mfanyiko)
- xiii. $\{\omega mu-/β a-\} \rightarrow /K/ <\Theta> \{axa-/ɔru-/ɔku-/ɛmi-\}---> /r/ =$ (segmenti yenye kimadende bila mfanyiko)
- xiv. $\{axa-/ɔru-/ɔku-/ɛmi-\} \rightarrow +/j/ <\Theta> =$ (segmenti yenye viyeyusho)

Utafiti huu ulionyesha kuwa kutokana na mifanyiko ya kimofonolojia maumbo ya nomino husika huweza kukokoteka kutoka umbo-ndani hadi umbo-nje.

5.4 Hitimisho

Utafiti huu ulitilia uzito dhana kuwa mifanyiko ya kimofonolojia ya ukuzaji na udunishaji nomino za Kiwanga hutegemeasifa za kifonolojia za segmenti ya mizizi ya

nomino. Kukokotoka kwa maumbo ya nomino yalibashirika moja kwa moja huku mengine yakihitaji ufahamu wa mazingira ya kimsambao yanayohusu muingiliano baina ya mofu za ukuzaji na udunishaji na segmenti za mizizi. Taswira hii yaweza kuelezwa kwa kurejelea mifano ya nomino; (37), (20) na (55) katika u.k 71. Katika mifano hii, (37) inaonyesha kuwa ulainisho wa /j/ haubadilishi umbo-ndani hadi umbo-nje ya nomino inapokuzwa au kudunishwa. Umbo jipya la nomino kutoka kauli ya wastani liliweza kutabirika moja kwa moja. Hata hivyo, maumbo ya nomino katika (20) na (55) ni matokeo ya mchakato mzima wa kimofonolojia unaokokotoa umbo-nje kutoka kwa umbo ndani. Mabadiliko haya yanatokana na kanuni za kifonolojia. Kanuni hiziziliathiri baadhi ya nomino na kutoathiri mengine. Yaani, {axa-/ɔru} na {ɔku-/ɛmi-} kama mofu za udunishaji na ukuzaji mtawalia ziliweza kuchukuana vyema na /t/ ya segmenti ya mzizi wa nomino uliokuzwa au kudunishwa. Mofu hizi hazikuchukuana na segmenti /d/. Miundo k.v; *{axandukusi/ɔrundukusi} au {ɔkundukusi/ɛmindukusi} ni miundo isiyokubalika wakati wa kudunisha na kukuza nomino za Kiwanga zenye segmenti yenye vizuiwa. Katika mifano ya (20) na (55) segmenti za mizizi husilimishwa na fonimu-jumuishi /N/ ya {in-} kama mofu ya hali ya wastani. Tulizingatia uhusiano baina ya fonolojia na mofolojia wakati wa kuonyesha mifanyiko ya kimofonolojia mofu za ukuzaji na udunishaji zinapoathiriana na segmenti za mizizi. Hatimaye, nadharia ya FUU ilitumika kuonyesha hatua za ukokotezwaji wa maumbo ya nomino husika kutoka umbo-ndani hadi umbo-nje.

5.5 Matatizo ya Utafiti

Uatafiti huu ulikuwa wa nyanjani na maktabani na hivyo palishuhudiwa changamoto za namna yake. Kwanza, iliwia vigumu kupata baadhi ya kazi za kurejelewa maktabani. Hali hii iligharimu muda mrefu kutafuta marejeleo mintarafu ya muda uliotengwa kuhitimisha utafiti huu. Hali hii ililemaza kasi ya kuandika pendekezo la utafiti.

Nyanjani, safari nyingi zilifanywa kwa matembeziyamaguu kuwafikia washiriki. Sehemu nyingi hazingepitika kwa gari kwani msimu wa mvua ya masika ulitatiza usafiri. Hali hii ilichosha na kutatiza kasi ya kuteua sampuli ya utafiti. Vile vile, wakati mwingine waliolengwa walikaidi kushiriki utafiti huu kwa kutaka walipwe ili watoe mchango wao. Ilichukua muda mrefu kuwanasihia kuwa huu ulikuwa utafiti wa kimasomo na wala

mchango wao haukulenga kuwahini. Baadhi kwa ukaidi wao walitoa mchango wa kupotosha na mara nyingi ziara ya nyanjani zilirudiwarudiwa ili kufaulisha utafiti huu. Jambo hilo lizidisha mfumko wa gharama ya utafiti.

5.6 Mapendekezo

Utafiti huu ulihusu mifanyiko ya kimofonolojia ya ukuzaji na udunisjaji wa nomino. Pana haja ya kushughulikia aina nyingine ya maneno ili kupata taswira kamili ya dhana ya mifanyiko ya kimofonolojia katika Kiwanga. Vile vile utafiti zaidi ufanywe kwa maneno ya lugha zingine kwa kuzingatia nadharia tofauti tofauti ili hatimaye pawepo nadharia maalum inayoweza kurejelewa kuongoza uchanganuzi wa mifanyiko ya kimofonolojia katika lugha za Kibantu kwa ujumla.

MAREJELEO

- Adams, V. (1973). *An Introduction to Modern English word-formation*. London: Longmans.
- Anderson, S.R. (1974). *Organization of Phonology*. London, Academic Press.
- Anderson, S.R. (1985). *Phonology in the 20th C*. Chicago: Chicago University Press.
- Anderson, S.R. (1992). *A-Morphous Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Appleby, L.L. (1961). *A first Luya Grammar*. Nairobi: East African Literature Bureau.
- Aronoff, M. (1979). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge: C.U. P.
- Ashton, E.O. (1974). *Swahili Grammar including Intonation*, London: Longmans.
- Aswani, F.O. (1995). "Fonolojia ya Silabi ya Kiswahili sanifu na Kimarama. Uchunguzi Linganishi." *Tasnifu ya Uzamili*, Eldoret: Chuo Kikuu cha Moi (haijachapishwa).
- Aswani, F.O. (2001). "Uswahilishaji Kifonolojia wa maneno mkopo yenye asili ya Kiingereza katika Kiswahili Sanifu." *Tasnifu ya Uzamifu*. Njoro: Chuo Kikuu cha Egerton. (Haijachapishwa).
- Bakari, M. (1982). "The Morphology of Kenyan Swahili Dialects." *Tasnifu ya PHD*, Nairobi. Chuo Kikuu cha Nairobi. (Haijachapishwa).
- Bauer, L. (1983). *Introducing Morphology*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Holt Rinehart.
- Broomfield, G.W. (1975). *Sarufi ya Kiswahili*. London: OUP in Association with Sheldon Press.

- Brosnahan, L. and Malimberg, B. (1970) *Phonetics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Carstens, V. (1993). *On Nominal Morphology and Deep Structure*. In Mchombo S.A (Editor) *Theoretical Aspects of Bantu Grammar*. CSLI Publishers (pgs 151 – 180).
- Chimera, R. (1998) *Kiswahili: Past, Present and Future Horizons*. Nairobi: Nairobi University Press.
- Choge, S. (2009) “ *Understanding Kiswahili Vowels*” *The journal of Pan African Studies*. Vol. 2 No. 8 Kakamega: Masinde Muliro University of Science and Technology.
- Chomsky, N. and Halle, M. (1968). *The Sound Patterns of English*. New York: Harper Row Publishers.
- Dew, O. and Jenson, P. (1977) *Phonetic Processing*. Colombia: Ohio Bell and Ho Well.
- Fisher, R.A. (1935). *The Design of Experiments*. Edinburgh: Oliver and Boyd.
- Hooper, J.B. (1976). *An Introduction to Natural Generative Phonology*. New York: Academic Press.
- Gatara, T.H. (2010). *Introduction to Research Methodology*. Nairobi: The Olive Marketing and Publishing Company.
- Geng, P.A. (1981). *Introductions to the Principles of Language*. New York: Harper Row Publishers.
- Gibbe, A. (1983a). “ Uchambuza wa Nomino za Kiswahili.” TUKI (uk 244 – 256).

Gibbe, A.(1983b). “ Kiambishi KI- katika ngeli ya kwanza katika lugha ya Kiswahili.”

TUKI(uk 257 – 262).

Gichohi, W. (1999). *Sarufi Fafanuzi ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.

Goyvaerts, D. (1972). *Ordered Rules for Morphophonemics of the N-class in*

Swahili. England: N.Y. University Language Teaching Centre.

Habwe, J. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Phoenix Publishers.

Hockett, C. (1958). *A Course in Modern Linguistics*. New York: The Macmillan

Company. Hyman, L. (2003). Segmental Phonology. In D. Nurse & G. Philipson (Eds).

The Bantu Languages (pp 42 – 58). London: Routledge.

Hyman, L. (1975). *Phonology Theory and Analysis*. San Francisco: Hot Reinhart

Winston.

Jacobson, R. and Halle, M. (1959). *Fundamentals of Language*. Hague: Mouton Press.

Jahoda, M., Deutsch, M., and Cook, S.W. (1951). *Research Methods in Social Relations*.

New York: Dryden Press.

Johnson, F. (1939). *A Standard Swahili – English Dictionary*. London: Oxford University

Press.

Jones, W.E. and Laver, J. (Eds). (1972). *Phonetics in Linguistics*. London: Longman

Publishers.

Kanyoro. A.R. (1983). *Unity in Diversity – Linguistic survey of the Abaluya of Western*

Kenya. Nairobi: Afro-Publishers.

Kapinga, C. (1983). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: TUKI.

- Kasaya, Z. (1992). "Lulogooli, Wanga & Lubukusu of Luhyia. A Study of the major Phonological Processes." *Tasnifu ya Uzamili*. Nairobi: Chuo Kikuu cha Nairobi (Haijachapishwa).
- Katamba, F. (1989). *Introduction to Phonology*. London: Longman Publishers.
- Kisilu, D.K. and Tromp, L.A. (2006). *Proposal and Thesis Writing: An Introduction*. Nairobi: Paulines Publication Africa.
- Lass, R. (1984). *Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. London: Cambridge University Press.
- Maganga, C. (1990). *Mofolojia ya Kiswahili Sanifu ya Kipemba, Kitumbatu na Kimakunduchi. Tasnifu ya Uzamifu*. Nairobi: Chuo Kikuu cha Nairobi. (Haijachapishwa).
- Massamba, D. Kihore, M. na Hokororo, J. (1999). *Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D. (2004). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D. (2001). *Maendeleo katika Nadharia ya Fonolojia*. Dar es Salaam: Taasisi ya Taaluma za Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mayaka, J. G. (2012). "Athari ya Mifanyiko ya Kimofonolojia kwa Upatanisho wa Kisarufi katika Kiswahili sanifu." *Tasnifu ya Uzamifu*. Njoro: Chuo Kikuu cha Egerton (Haijachapishwa).
- Mbaabu, I. (1978). *Kiswahili Lugha ya Taifa*. Nairobi: Kenya Literature Bureau.

- Meinhoff, C. (1932). *Introduction to the Phonology of the Bantu Languages*. (Warmelo Trans). Berlin: Dietrich and Ernst Vohsen.
- Mgullu, R. S. (1999). *Mtaala wa Isimu. Fonetiki, na Fonolojia*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Mukhwana, A. (2010). *Muundo wa Kiswahili Ngazi na Vipengele*. Kijabe: A.L.C. Kijabe Printing Press.
- Mwansoko, H. (1990). "Shadda katika Kiswahili." Makala katika Jarida la Kiswahili. Juzuu nambari 1. Dar es Salaam: Esc Ltd.
- Nchimbi, A. (1991). "Jemang'ong'o ni fonimu au si fonimu katika Kiswahili sanifu." Makala katika BARAGUMU. Jarida la Idara ya Kiswahili (Uk 25 -37). Kisumu: Chuo Kikuu ha Maseno.
- Newmeyer, I. (1990). *Linguistic Theory Foundations*. New York, Oxford University Press.
- O' Connor, J. (1973). *Phonetics*. Aysbury: Bucks Hazel & Winston.
- Port, R. na Sherpadson, K. (1982). "Morphophonemics of Swahili Verb Suffixes." Studies in African Linguistics Vol 13 No. 3 Indiana University.
- Postal, P. (1968). *Aspects in Phonological Theory*. New York: Harper and Row Publishers.
- Schane, S. (1972). *Generative Phonology*. Engelwoods Cliffs: N. J Prentice Hall.
- Sommerstine, A (1977). *Modern Phonology*. London: Edward Arnold.
- TUKI. (1990). *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.

TUKI. (2006). *English – Swahili Dictionary*. Dar es Salaam: TUKI.

Wanjala, F. S. (2015). *Mwingilianotanzu katika Fasihi Simulizi ya Kiafrika: Mfano wa Embalu Na Mwaka Kogwa*. Nairobi: Chuo Kikuu cha Kenyatta (Haijachapisha).

Were, G. (1967). *A history of the ABALUYIA of Western Kenya*. Nairobi: East African Publishing House.

KIAMBATISHO I

Segmentiza baadhi ya Nomino za Kiwanga zilizokuzwa na kudunishwa

	wastani		kudunishwa		kukuzwa		
Nam.	Mzizi	umoj	umoj	umoj	umoj	Fasiri	
		wi	wi	wi	wi		
1.	-sifi:ri	isifi:ri	tsisifi:ri	xasifi:ri	rusifi:ri	kusifi:ri	misifi:ri = punda
2.	-talani	italani	tsitalani	xatalani	rutalani	kutalani	mitalani = simba
3.	-ba:ɓ	imɓa:ɓ	tsimɓa:ɓ	axaɓa:ɓ	ɔruɓa:ɓ	ɔkuɓa:ɓ	emiɓa:ɓ = kisu
4.	-bakɔ	imbakɔ	tsimbakɔ	axaɓakɔ	ɔruɓakɔ	ɔkuɓakɔ	emiɓakɔ= jembe
5.	-fusi	ifusi	tsifusi	axafusi	ɔrufusi	ɔkufusi	emifusi = ngumi
6.	-gɔ	iŋɔ	tsiŋɔ	xaŋɔ	ruŋɔ	kuŋɔ	miŋɔ = boma
7.	-gwa	iŋwa	tsiŋwa	axakwa	ɔrukwa	ɔkukwa	emikwa = kupe
8.	-mɔ:ni	imɔ:ni	tsimɔ:ni	axamɔ:ni	ɔrumɔ:ni	ɔkumɔ:ni	emimɔ:ni = jicho
9.	-ji:ra	inji:ra	tsinji:ra	axanji:ra	ɔrunji:ra	ɔkunji:ra	eminji:ra = njia
10.	-kwe:na	ikwe:na	tsikwe:na	xakwe:na	rukwe:na	kukwe:na	mikwe:na = mamba
11.	-ŋjumbi	ŋjumbi	jijumbi	axajumbi	ɔrujumbi	ɔkujumbi	emijumbi=kiti cha enzi
12.	-zala	inzala	tsinzala	xanzala	runzala	kunzala	minzala =kidole
13.	-ŋieɓ	ŋieɓ	jieɓ	axeɓ	ɔrueɓ	ɔkueɓ	emieɓ=fagio
14.	-jajwa	ijajwa	tsijajwa	axajajwa	ɔrujajwa	ɔkujajwa	emijajwa =shoka
15.	-ɓere	amaɓere	amaɓere	axaɓere	ɔruɓere	ɔkuɓere	emiɓere= mtama
16.	-raka	muraka	ɓaraka	axaraka	ɔruraka	ɔkuraka	emiraka =kijana
17.	-surusi	isurusi	tsisurusi	xasurusi	rusurusi	kusuusi	misurusi =fahali
18.	-raŋɔ	iraŋɔ	amaranɔ	axaranɔ	ɔruranɔ	ɔkuranɔ	emiranɔ =paja
19.	-dakanɔ	indakanɔ	tsindakanɔ	axatakanɔ	ɔrutakanɔ	ɔkutakanɔ	emitakanɔ =mapatano
20.	-dika	indika	tsindika	axatika	ɔrutika	ɔkutika	emitika = baiskeli
21.	-zɔju	inzɔju	tsinzɔju	axanzɔju	ɔrunzɔju	ɔkunzɔju	eminzɔju = ndovu
22.	-siani	musiani	ɓasiani	xasiani	rusiani	kusiani	misiani =mvulana
23.	-zu	inzu	tsinzu	xanzu	runzu	kunzu	minzu = nyumba

24. -lu amɔ:lu amɔ:lu axaɔ:lu ɔruɔ:lu ɔkuɔ:lu emiɔ:lu = pua
25. -βɔkɔ imβɔkɔ tsimβɔkɔ axaβɔkɔ ɔruβɔkɔ ɔkuβɔkɔ emiβɔkɔ=nyati
26. -dukusi indukusi tsindukusi axatukusi ɔrutukusi ɔkutukusi emitukusi =
chungu
27. -da inda tsinda axata ɔruta ɔkuta emita =kitambi
28. -tuju ʃituju jituju axatuju ɔrutuju ɔkutuju emituju =sungura
29. -ribwa ʃiribwa jiribwa axaribwa ɔruribwa ɔkuribwa emiribwa = lango
30. -daβuʃi indaβuʃi tsindaβuʃi xataβuʃi rutaβuʃi kutaβuʃi mitabushi =
fimbo
31. -kaka lukaka mikaka axakaka ɔrukaka ɔkukaka emikaka = ua
32. -tajwa itajwa tsitajwa xatajwa rutajwa kutajwa mitjwa = jogoo
33. -swi iswi tsiwi xaswi ruswi kuswi miswi = mwera
34. -ɲajusi ɲajusi tsɲajusi axaɲajusi ɔruɲajusi ɔkuɲajusi emiɲajusi = jimbi
35. -ʃɪʃɪ ɪʃɪʃɪ tsi:ʃɪʃɪ axɛʃɪʃɪ ɔruɪʃɪʃɪ ɔkuɪʃɪʃɪ emi:ʃɪʃɪ = bundi
36. -anda muanda mianda axanda ɔruanda ɔkuanda emianda=baraste
37. -jaβɔ ɪjaβɔ tsijaβɔ axajaβɔ ɔrujaβɔ ɔkujaβɔ emijaβɔ=kidimbwi
38. -ɲeni ɲeni tsɲeni xaɲeni ruɲeni kuɲeni miɲeni =samaki
39. -βule: βule: tsibule: xaβule: ruβule: kuβule: miβule:= wimbi
40. -sikamɔ isikamɔ tsisikamɔ xasikamɔ rusikamɔ kusikamɔ misikamɔ=
goti
41. -twasi itwasi tsitwasi xatwasi rutwasi kutwasi mitwasi = njau
42. -kalabo ʃikalabɔ jikalabɔ xakalabɔ ɔrukalabɔ kukalabɔ mikalabɔ=kiganja
43. -siɔŋɔ isiɔŋɔ tsisiŋɔ axasiɔŋɔ ɔrusiɔŋɔ ɔkusiɔŋɔ emisɔŋɔ= mtungi
44. -siʃɛ ʃisiʃɛ jisiʃɛ xasiʃɛ rusiʃɛ kusiʃɛ misiʃɛ=kope
45. -ʃiɔɛ ʃiɔɛ tsiʃiɔɛ axɔɛ ɔruɔɛ ɔkuɔɛ emiɔɛ=kipara
46. -kulu ʃikulu jikulu xakulu rukulu kukulu mikulu =mlima
47. -ʃisia ʃisia ʃiʃisia xaʃisia ruʃisia kuʃisia miʃisia =kilima
48. -lalɔ βulalɔ tsilalɔ axalalɔ ɔrulalɔ ɔkulalɔ emilalɔ= daraja
49. -jumu mujumu βajumu axajumu ɔrujumu ɔkujumu emijumu = mganga
50. -βaka iβaka tsibaka axaβaka ɔruβaka ɔkuβaka emiβaka =chatu
51. -daba indaba tsindaba xataba rutaba kutaba mitaba =sigara

52. -fuxᵛ ifuxᵛ tsifuxᵛ axafuxᵛ ɔrufuxᵛ ɔkufuxᵛ emifuxᵛ=fuko
53. -dalᵛ indalᵛ tsindalᵛ xatalᵛ rutalᵛ kutalᵛ mitalᵛ=shamba
54. -gabᵛ iḡabᵛ tsinḡabᵛ axakabᵛ ɔrukabᵛ ɔkukabᵛ emikabᵛ= ngao
55. -gara iḡara tsinḡara axakara ɔrukara ɔkukara emikara = kata
56. -fula ifula tsifula axafula ɔrufula ɔkufula emifula = mvua
57. -mwᵛ imwᵛ tsimwᵛ axam:wᵛ ɔrum:wᵛ ɔkum:wᵛ emim:wᵛ =mbegu
58. -kɔ]ε likɔ]ε tsikɔ]ε xakɔ]ε rukɔ]ε kukɔ]ε mikɔ]ε= jivu
59. -gwe iḡwe tsinḡwe axakwe ɔrukwe ɔkukwe emikwe= chui
60. -sɔ:lᵛ isɔ:lᵛ tsisɔ:lᵛ xasɔ:lᵛ rusɔ:lᵛ kusɔ:lᵛ misɔ:lᵛ=fahali
61. -tali e]itali fitali xatali rutali kutali mitali =malazi
62. -ba:li muiba:li baeba:li axeba:li ɔruba:li ɔkuiba:li emi:ba:li = mwalimu
63. -satsa musatsa basatsa axasatsa ɔrusatsa ɔkusatsa emisatsa = mume
64. -xasi muxasi βaxasi axaxasi ɔruxasi ɔkuxasi emixasi = mwanamke
65. -gɔxᵛ iḡɔxᵛ tsinḡɔxᵛ xakɔxᵛ rukɔxᵛ kukɔxᵛ mikɔxᵛ= jimbi

KIAMBATISHO II

Nomino za Kiwanga zilizotumiwa kwenye tungo kuonyesha dhana ya kukuzwa na kudunishwa

Na. tam Kauli Nomino zilizotumiwa katika tungo

1. Udunishaji: **xasiḽiri** khabura khumuanda > **rusiḽiri** rubira khumuanda.
Ukuzaji: **kusiḽiri** kubira khumuanda > **misiḽiri** mibira khumuanda.
Tafsiri: **Punda** anapita barabarani > **punda** wanapita barabarani.

2. Udunishaji: Ndalola **xatalapi** > khwalola **rutalapi**.
Ukuzaji: Ndalola **kutalapi** > khwalola **mitalapi**.
Tafsiri: Nilimwona **simba** > tuliwaona **samba**.

3. Udunishaji: Lera **axaḽa:lɔ** khayakha > lera **ɔruḽa:lɔ** ruyakha.
Ukuzaji: Lera **ɔkuḽa:lɔ** okuyakha > lera **ɛmiḽa:lɔ** emiyakha.
Tafsiri: Leta **kisu** kipya > mlete **visu** vipya.

4. Udunishaji: Ndakhakula **axaḽakɔ** > khwakhakua **ɔruḽakɔ**.
Ukuzaji: Ndakhakula **ɔkuḽakɔ** > khwakhakula **ɛmiḽakɔ**.
Tafsiri: Nimenunua **jembe** > tumenunua **jembe**.

5. Udunishaji: Amusukunire **axajusi** akhatofu > wabasukunire **ɔrujusi** rutofu.
Ukuzaji: Amusukunire **ɔkujusi** okutofu > wabasukunire **ɛmijusi** mitofu.
Tafsiri: Amemrushia **ngumi** nyepesi > wamewarushia nyepesi.

6. Udunishaji: Achinjire tsikhui **xanɔ** khabo > Bachinjire tsikhui **runɔ** ruabo.
Ukuzaji: Achinjire tsikhui na **kuɔ** kwabo > Bachinjire tsikhuimɔ chiabo.
Tafsiri: Amepeleka kuni **nyumbani** kwao > wamepeleka kuni **nyumbanikwao**.

7. Udunishaji: **axakwa:** khaandire ing'ombe > **orukwa:** ruandire tsing'ombe.
 Ukuzaji: **okukwa:** kuandire ing'ombe > **emikwa:** tsiandire tsing'ombe.
 Tafsiri: **Kupe** amemkwamilia ng'ombe > **kupe** wamewakwamilia ng'ombe.
8. Udunishaji: Akharaka khali nende **axamɔ:ni** khabii > Oruraka ruli nende
orumɔ:nirubii
 Ukuzaji: Okuraka kuli nende **okumɔ:ni** kubii > Emiraka mili nende
emimɔ:ni mibii.
 Tafsiri: Kijana huyu ana **jicho** baya > vijana hawa wana **macho** mabaya.
9. Udunishaji: **axandzi:ra** khatsia khushiribwa > **orundzi:ra** rutsia khufiribwa.
 Ukuzaji: **okundzi:ra** kutsia khushiribwa > **emindzi:ra** tsitsia khufiribwa.
 Tafsiri: **Njia** yaelekea kwenye lango kuu > **njia** zaelekea kwenye lango kuu.
10. Udunishaji: Mwalo muli nende **xakwɛ:na** > Mialo muli nende **rukwɛ:na**.
 Ukuzaji: Mwalo muli nende **kukwɛ:na** > Mialo muli nende **mikwɛ:na**.
 Tafsiri: Mtoni mna **mamba** > Mitoni mna **mamba**.
11. Udunishaji: Omuruchi yekhale khu **axajumbi** > Abaruchi bekhale khu
orujumbi.
 Ukuzaji: Omuruchi yekhale khu **okujumbi** > baruchi bekhale khu **emijumbi**.
 Tafsiri: Kiongozi amekalia **kiticha hadhi** > Viongozi wamekalia **viti vya hadhi**.
12. Udunishaji: Omwana atetere **xanza:la** > Omwana atetere **runza:la**.
 Ukuzaji: Omwana atetere **kunza:la** > Abana batetere **minza:la**.
 Tafsiri: Mtoto amejikata **kidole** > Watoto wamejikata **vidole**.
13. Udunishaji: Rera **axɛjɔ** khanje > Rera **oruejɔ** ruanje.
 Ukuzaji: Rera **okuɛjɔ** kwanje > Rera **emiejɔ** mianje.
 Tafsiri: Leta **ufagio** wangu > Leta **fagio** zangu.

14. Udunishaji: **axajajwa** khano nakhamemu > **orujwajwa** runo norumemu.
 Ukuzaji: **okujajwa** kuno nokumemu > **emijajwa** mino nemimemu.
 Tafsiri: **Shoka** hii ni kali > **shoka** hizi ni kali.
15. Udunishaji: Esundule **axaβere** kha mama > Esundule **oruβere** rwa mama.
 Ukuzaji: Esundule **okuβere** kwa mama > Esundule **emiβere** tsia mama.
 Tafsiri: Nimemwaga **mtama** wa mama > Nimemwaga **mtama** wa mama.
16. Udunishaji: **axaraka** kherukhanga > **oruraka** rwirukhanga.
 Ukuzaji: **okuraka** kwirukhanga > **emiraka** chirukhanga.
 Tafsiri: **Kijana** anakimbia > **vijana** wanakimbia.
17. Udunishaji: **xasurusi** khali mushitioli > **rusurusi** ruli mushitioli.
 Ukuaji: **kusurusi** kuli mushitioli > **misurusi** chili mushitioli.
 Tafsiri: **Fahali** yumo zizini > **fahali** wamo zizini.
18. Udunishaji: **axaraŋo** khekhe khafimbire > **oruraŋo** ruwabo rfimbire.
 Ukuzaji: **okuraŋo** kukwe kufimbire > **miraraŋo** chiabo chifimbire.
 Tafsiri: **Paja** lake limevimba > **mapaja** yao yamevimba.
19. Udunishaji: Yakhaandiche **axatakanɔ** > Bakhaandiche **orutakanɔ**.
 Ukuzaji: Yakhaandiche **okutakanɔ** > Bakhaandiche **emitakanɔ**.
 Tafsiri: Ameandika **mapatano** > Wameandika **mapatano**.
20. Udunishaji: Omwana achinjirwe khu **axatika** > abana bachinjirwe khu
orutika.
 Ukuzaji: Omwana achinjirwe khu **okutika** > abana bachinjirwe khu **mitika**.
 Tafsiri: Mtoto amebewa kwa **baiskeli** > watoto wamebewa kwa **baiskeli**.
21. Udunishaji: **xanzoju** khabirire khumuanda > **runzoju** rubirire khumuanda.
 Ukuzaji: **kunzoju** kubirire khumuanda > **minzoju** cbibirire khumuanda.

- Tafsiri: **Ndovu** amepita barabarani >**ndovu** wwamepita barabarani.
22. Udunishaji:**axasiani** khabayanga >**rusiani** rubayanga.
 Ukuzaji: **kusiani** kubayanga >**emisiani** chibayanga.
 Tafsiri: **Mvulana** anacheza >**wavulana** wanacheza.
23. Udunishaji:**xanzu** khaye na khapomoshe>**runzu** ruaye rupomoshe.
 Ukuzaji: **kunzuku**aye kupomoshe >**minzu** chiabo chipomoshe.
 Tafsiri: **Nyumba** yake imebomoka >**nyumba** zao zimebomoka.
24. Udunishaji: **axaolu** kho khali nende mamera >**ruolu** rwo ruli nende mamera.
 Ukuzaji:**kuolu** kwabo kuli nende mamera >**miolu** chienu ruli nende mamera.
 Tafsiri: **Pua** lako lina kamasi >**mapua** yako yenu yana makamasi.
25. Udunishaji:Mushitsuru muli nende **axaβok**> Musturu kuli nende **ruβok**.
 Ukuzaji: Mushitusru muli nende **kuβok**> Musuru kuli nende **miβok**.
 Tafsiri: Msitu mna **nyati**> Misitu ina **nyati**.
26. Udunishaji:**axatukusikhamali** khandumire >**rutukusirumali** rundumire.
 Ukuzaji: **kutukusikumali** kundumire >**emitukusi** mimali chindumire.
 Tafsiri: **Chungumweusi** ameniuma >**chunguweusi** wameniuma.
27. Udunishaji: Omukfu ali nende **axata**> Abakofu bali nende **ruta**.
 Ukuzaji: Omukofu ali nende **kuta**> Abakofu bali nende **emita**.
 Tafsiri: Mzee huyu ana **kitambi**> Wazee hawa wana **vitambi**.
28. Udunishaji:Neruche **axatuyu**> Neruche **rutuyu**.
 Ukuzaji: Neruche **kutuyu**> Neruche **emituyu**.

- Tafsiri: Nitafuga **sugura** > Nitafuga **sungura**.
29. Udunishaji: **axaribwa** khekalwe > **ururibwa** ruikalwe.
 Ukuzaji: **kuribwa** kuikalwe > **emiribwa** chiikalwe.
 Tafsiri: **Lango** limefungwa > **malango** yamefungwa.
30. Udunishaji: **axatabuji** khakolre > **rutabuji** rukolre.
 Ukuzaji: **kutabuji** kukolre > **emitabuji** chikolre.
 Tafsiri: **Fimbo** imepotea > **fimbo** zimepotea.
31. Udunishaji: **axakaka** khasira litaala > **rukaka** ruasira litaala.
 Ukuzaji: **kukaka** kuasira litaala > **emikaka** chiasira litaala.
 Tafsiri: **Ua** limezingira boma > **nyua** zimezingira boma.
32. Udunishaji: **xatajwa** khasinzirwe > **rutajwa** rusinzirwe.
 Ukuzaji: **kutawa** kusinzirwe > **mitajwa** chisinzirwe.
 Tafsiri: **Jogoo** amechinjwa > **jogoo** wamechinjwa.
33. Udunishaji: **xaswi** khakharera libuyu > **ruswi** ruakharera mabuyu.
 Ukuzaji: **kuswi** kuakharera libuyu > **miswi** chiakharera mabuyu.
 Tafsiri: **Mwera** ametaga mayai > **miera** wametaga mayai.
34. Udunishaji: **axapajusi** khanje khakorere > **rupajusi** ruanje rukorere.
 Ukuzaji: **kupajusi** kuanje kukorere > **emipajusi** chianje chikorere.
 Tafsiri: **Jimbi** wangu amepotea > **jimbi** wetu wamepotea.
35. Udunishaji: **axetiji** khalinganga omwana > **ruiiji** rulinganga abana.
 Ukuzaji: **kuiiji** kulinganga abana > **emi:iji** chilinganga abana.
 Tafsiri: **Bundi** anamtazama mtoto > **bundi** anawatazama watoto.
36. Udunishaji: **axanda** khatabikhuanga > **ruanda** rutabikhuanga.

Ukuzaji: ɔ**kuanda** kutabikhuanga >ɛ**mianda** chitabikhuanga.

Tafsiri: **Barabara** inafanyiwa ukarabati >**barabara** zinafanyiwa ukarabati.

37. Udunishaji: Ayaba **axajabɔ** > Bayaba ɔ**rujabɔ**.

Ukuzaji: Ayaba ɔ**kujabɔ** > Bayaba ɛ**mijabɔ**.

Tafsiri: Anachimba **kidimbwi** > Wanachimba **vidimbwi**.

38. Udunishaji: Yakhaloba **axapeni** > Bakhhaloba ɔ**rupeni**.

Ukuzaji: Yakhaloba ɔ**kupeni** > Bakhhaloba ɛ**mipeni**.

Tafsiri: Amevua **samaki** > Wamevua **samaki**.

39. Udunishaji: **axaβule**: khasieruwe > ɔ**ruβule**: rusieruwe.

Ukuzaji: ɔ**kuβule**: kusieruwe > ɛ**miβule**: chisieruwe.

Tafsiri: **Wimbi** umesagwa > **Wimbi** zimesagwa.

40. Udunishaji: **xasikamo** khanztuna > **rusikamo** runztuna.

Ukuzaji: **kusikamo** kunztuna > **Misikamo** chinztuna.

Tafsiri: **Goti** linaniuma > **Magoti** yananiuma.

41. Udunishaji: Yakhakula **xatwasi** > Bakhakula **rutwasi**.

Ukuzaji: Yakhakula **kutwasi** > Bakhakula **kutwasi**.

Tafsiri: Amenunua **njau** > Wamenunua **njau**.

42. Udunishaji: **xakalabɔ** khabula tsinzala > **rukalabɔ** rubula tsinzala.

Ukuzaji: **kukalabɔ** kubula tsinzala > **mikalabɔ** chibula tsinzala.

Tafsiri: **Kiganja** hakina vidole > **viganja** havina vidole.

43. Udunishaji: **axasiɔŋɔ** kha amatsi khaatishe > ɔ**rusiɔŋɔ** rwa amatsi ruatishe.

Ukuzaji: ɔ**kusiɔŋɔ** khwa amatsikuatishe > ɛ**misiɔŋɔ** chia amatsi chiatishhe.

Tafsiri: **Mtungi** wa maji umevunjika > **Mitungi** ya maji imevunjika

44. Udunishaji: Ali nende fima fya **xasitʃɛ**> Bali nende fima fya **rusitʃɛ**.
 Ukuzaji: Ali nende fima fya **kusitʃɛ**> Bali nende fima fya **misitʃɛ**.
 Tafhiri: Ana tabia ya **kupe**> Wana tabia za **kupe**.
45. Udunishaji: **axɔɓɓɛ** khe khalaba >**ɔruɔɓɓɛ** rwe rualaba
 Ukuzaji: **ɔkuɔɓɓɛ** kwe kwalaba >**ɛmiɔɓɓɛ** chie chialaba
 Tafhiri: **Kipara** chake kinang'ara >**Vipara** vyao vinang'ara.
46. Udunishaji: **xakulu** kharambi khali ale >**rukulu** rurambi ruli ale.
 Ukuzaji: **Kukulu** kurambi kuli ale >**Mikulu** mirambi chili ale.
 Tafhiri: **Mlima** mrefu uko mbali >**Milima** mirefu iko mbali.
47. Udunishaji: Yombakha inzu khu **axashisia**> Bombakha tsinzu khu
ɔrushisia.
 Ukuzaji: Yombakha inzu khu **ɔkushisia**> Bombakha tsinzu khu **ɛmishisia**.
 Tafhiri: Alijenga nyumba kwenye **kilima**> Walijenga nyumba kwenye
vilima.
48. Udunishaji: **axalalɔ** khetsule amatsi >**ɔrulalɔ** ruitsule amatsi.
 Ukuzaji: **ɔkualɔ** kuitsule amatsi >**ɛmilalɔ** chitsule amatsi.
 Tafhiri: **Daraja** limejawa na maji >**daraja** zimejawa na maji.
49. Udunishaji: Yombakhwanende **axajumu**> Bombakhwa nende **orujumu**.
 Ukuzaji: Yombakhwa nende **okujumu**> Bombakhwa nende **emijumu**.
 Tafhiri: Alijengwa na **mganga**> Walijengwa na **waganga**.
50. Udunishaji: **xabaka** khalire imbusi >**rubaka** rulire tsimbusi.
 Ukuzaji: **kubaka** kulire imbusi >**mibaka** chilire tsimbusi.
 Tafhiri: **Chatu** amemla mbuzi >**chatu** wamewala mbuzi.
51. Udunishaji: **xataba** khareranga obulwale >**rutaba** rureng obulwale.

- Ukuzaji: **kutaba** kureranga obulwale >**mitaba** chireranga obulwale.
Tafsiri: **Sigara** huleta ugonjwa >**sigara** huleta magonjwa.
52. Udunishaji: **axajuxo** khanonie likoko >**orujuxo** runonie tsikoko.
Ukuzaji: **okujuxo** kuononie likoko >**emijuxo** chiononie tsikoko.
Tafsiri: **Fuko** ameharibu mgomba >**fuko** wameharibu migomba.
53. Udunishaji: Olimanga **xatalo** kho > Mulimanga **rutalo** rwenyu.
Ukuzaji: Olimanga **kutalo** kwo > ulimanga **mitalo** chienyu.
Tafsiri: Unalima **shamba** lako > Mnalima **mashamba** yenu.
54. Udunishaji: Lwayashira yahebwa **axakabo** > Lwabashira bahebwa **orukabo**.
Ukuzaji: Lwayashira yahebwa **okukabo** > Lwabashira bahebwa **emikabo**.
Tafsiri: Alipshinda alipewa **ngao** > Waliposhinda walipewa **ngao**.
55. Udunishaji: **axakara** khaloserwe >**orukara** ruloserwe.
Ukuzaji: **okukara** kuloserwe >**emikara** chiloserwe.
Tafsiri: **Kata** imetengenezwa >**kata** zimetengenezwa.
56. Udunishaji: **axajula** khakwire >**orujula** rukwire.
Ukuzaji: **okujula** tsikwire >**emijula** tsikwire.
Tafsiri: **Mvua** imenysha >**mvua** zimenysha.
57. Udunishaji: **axamu** khano khalamera >**orumu** runo rulamera.
Ukuzaji: **okumu** kuno kulamera >**emimu** chino chilamera.
Tafsiri: **Mbegu** hii itamea >**mbegu** hizi zitamea.
58. Udunishaji: **axakotfe** khali mmaika >**orukotfe** ruli mmaika.
Ukuzaji: **okukotfe** kuli mmaika >**emikotfe** chili mmaika.
Tafsiri: **Jivu** imo mekoni >**jivu** zimo mekoni.

59. Udunishaji: **axakwε**khamenyanga mubulimo>ɔ**rukwε** rumenyanga mubulimo.

Ukuzaji: ɔ**kukwε** kumenyanga mubulimo >**εmikwε** chimenyanga mubulimo.

Tafsiri:**Chui** huishi msituni >**chui** huishi misutuni.

60. Udunishaji: **xasɔ:lɔ** khopana muno >**rusɔ:lɔ** rwopana muno.

Ukuzaji: **kusɔ:lɔ** kwopana muno >**misɔ:lɔ** chiopana muno.

Tafsira: **Fahali** alipigana sana >**fahali** walipigana sana.

61. Udunishaji: **xatali** khanje khafunisha >**rurali** rwanje rufinisha.

Ukuzaji: **kutali** kwanje kufinisha >**mitali** chianje chifinisha.

Tafsiri: **Kitanda** change kimevunjika >**vitanda** vyangu vimevunjika.

62. Udunishaji: **axεba:likhe**chesinjia baraka >ɔ**ruiba:li** rwechesinjia Baraka.

Ukuzaji:ɔ**kuiba:li** kwechesinjia baraka >**εmiba:li** chiechesinjia baraka.

Tafsiri:**Mwalimu** anafundisha ijana >**walimu** wanafundisha vijana.

63. Udunishaji: **axasatsa** kenyekha alinde abana >ɔ**rusatsa** kenyekha rulinde abana.

Ukuzaji:ɔ**kusatsa** kenyekha kulinde abana>**εmisatsa** kenyekha chilinde abana.

Tafsiri:**Mume** anapaswa kulinda watoto>**Waume** wanapaswa kuwalinda watoto.

64. Udunishaji: **axaxasi** khali nende mim milayi >ɔ**rukhasi** ruli nende mima milayi.

Ukuzaji:ɔ**kuxasi** kuli nende mima milayi >**εmixasi** chili nende mima milayi.

Tafsiri:**Mwanamke** ana tabia nzuri >**wanawake** wana tabia nzuri.

65. Udunishaji: Lisimba lilire **xakoxo** mungo > Tsisimba chilire **rukoxo**.

Ukuzaji: Lisimba lilire **kukoxo** mungo > Tsisimba chilire **mikoxo** mungo.

Tafsiri:Nguchiro amemla **kuku** nyumbani>Nguchirowamewala **kuku** nyumbani.